

Optimization and Validation of two Machine Learning Algorithms for Accurate Prediction of Irrigated Wheat Yield in Khorasan Razavi Province

Introduction

This study undertook a detailed comparison of two supervised machine-learning algorithms—Random Forest (RF) and eXtreme Gradient Boosting (XGBoost)—to predict irrigated wheat yield across 20 counties in Razavi Khorasan Province. Both models were trained on 70 % of the dataset (years 1383–1402) and tested on the remaining 30 %. Hyperparameter tuning was performed via a grid search coupled with five-fold cross-validation.

Materials and Methods

The two algorithms were first trained and optimized using 70 % of the data (≈ 14 years of data per county) and then tested on the remaining 30 % (≈ 6 years). Their hyperparameters were tuned via grid search with five-fold cross-validation. Hyperparameter Tuning was performed using Grid search over key parameters (e.g., number of trees $n_{\text{estimators}}$, maximum depth max_depth , learning rate for XGBoost) with 5-fold cross-validation. Afterwards, both models were evaluated and validated using RMSE (Root Mean Squared Error), R^2 (Coefficient of Determination), MAE (Mean Absolute Error), Willmott's d (Index of Agreement). Two machine learning algorithms, Random Forest and XGBoost, were developed to predict wheat performance at the district level. The performance values were initially predicted numerically using regression and then divided into three distinct classes using statistical percentiles: Low: 0th to 33rd percentile; Medium: 33rd to 66th percentile; High: 66th to 100th percentile. This classification was based on both the actual and predicted values for each district. The results of this classification are presented in the form of a confusion matrix for each model. Using three indices—Aridity Index, Seasonal Intensity of Temperature, and Growing Degree Days—districts in the province were clustered into three climatic zones. Then, wheat performance in these zones was analyzed based on two models. In this study, the machine learning algorithms Random Forest and XGBoost were implemented in Python 3.3 using the Scikit-learn library. DataFrame preparation and the clustering of the province's counties into climatic zones were carried out using R 4.3.2 and ArcGIS 10.8.2.

Results and Discussion

Algorithms Performance: On average, RF reduced prediction error by ~ 19 % (395 vs. 492 kg/ha RMSE) and achieved a slightly higher agreement with observed yields ($d=0.467$ vs. 0.419). Random forest showed Best RF Performance for Khalilabad (RMSE = 141.19 kg/ha, MAE = 125.68 kg/ha, $d = 0.37$) and Bardeskan (RMSE = 187.69 kg/ha, $d = 0.80$); Worst RF Performance was obtained for Quchan (RMSE = 667.65 kg/ha, $d = 0.36$) and Torbat-e Heydarieh (RMSE = 581.33 kg/ha, $d = 0.47$). Best XGBoost Performance was obtained for Torbat-e Jam (RMSE = 269.36 kg/ha, $d = 0.77$), Neyshabur (RMSE = 377.91, $d = 0.78$). Worst XGBoost Performance resulted for Quchan (RMSE = 943.99 kg/ha, $d = 0.25$) and Torbat-e Heydarieh (RMSE = 786.20 kg/ha, $d = 0.39$). In 6 out of 20 counties (Khaf, Mahvelat, Kalat-e Nader, Kashmar, Chenaran, Fariman) both RF and XGBoost performed nearly identical errors ($\Delta\text{RMSE} < 15$ kg/ha), indicating similar predictive power under those local conditions.

Feature Importance: Daily Minimum Temperature (T_{min}): Ranked #1 in RF's importance list; ranked #3 in XGBoost. Seasonal T_{min} (T_{minGS}): Consistently #3 in both models. Other Key Predictors: Precipitation over the growing season (Prec, PGS), Growing Degree Days (GDDGS), and Evapotranspiration (ETGS) all contributed substantially, though with 4th–8th ranks markedly lower in RF than in XGB.

Classification of Yield into Three Performance Classes: Using percentile thresholds—Low (0–33rd), Medium (34–66th), High (67–100th)—the models were also evaluated as classifiers. Low-Performing Counties Needing Intervention Seven counties (35 % of the sample)- Quchan, Torbat-e Heydarieh, Sarakhs, Kalat-e Nader, Gonabad, Neyshabur, Taybad- fell in the Low performance class across both models. These areas should be prioritized for targeted agronomic management and resource allocation.

Cluster-Based Insights: Counties were grouped into three agro-climatic clusters: Very Dry & Hot (4 counties): RF outperformed XGB in all (e.g., Bardaskan, Khalilabad, Mahvelat, Sarakhs). Semi-humid Cooler (6 counties): Mixed results-RF won in 4 (Chenaran, Kalat-e Nader, Mashhad, Nishapur); XGB was slightly better in 2 (Fariman, Quchan). Warm Semi-arid (10 counties): RF superior in 7; equivalence in Taybad & Torbat-e Heydarieh; XGB edged ahead only in no counties here.

Conclusion: Overall, the Random Forest model showed better results for predicting wheat yield in Razavi Khorasan province, especially in most counties. Although the XGBoost model has higher potential for modeling complex patterns, Random Forest performed more accurately in conditions of greater data dispersion. In conclusion, the results of this study emphasize that by utilizing climatic and agricultural data, machine learning algorithms can be optimized to not only achieve high accuracy but also provide a clear analysis of the role of each variable in wheat yield.

KeyWords: Random Forest, XGBoost, Grid Search, Cross-Validation, Yield Class.

بهینه‌سازی و اعتبارسنجی دو الگوریتم یادگیری ماشین برای پیش‌بینی دقیق عملکرد گندم آبی در استان خراسان رضوی محسن جهان^۱

۱- گروه اگروتکنولوژی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

نویسنده مسئول ... jahan@um.ac.ir

چکیده

این تحقیق به مقایسه دو الگوریتم یادگیری ماشین، رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست، در پیش‌بینی عملکرد گندم آبی در ۲۰ شهرستان استان خراسان رضوی پرداخته است. دو الگوریتم ابتدا با ۷۰ درصد داده‌ها آموزش دیده و بهینه‌سازی شدند و سپس با ۳۰ درصد داده‌ها تست شدند. بهینه‌سازی دو الگوریتم به کمک جستجوی شبکه‌ای با اعتبارسنجی متقابل پنج مرحله‌ای انجام گرفت. در ادامه، هر دو الگوریتم ارزیابی و تعیین اعتبار شدند. از نظر معیارهای ارزیابی، مانند جذر میانگین مربعات خطا (RMSE)، ضریب تبیین (R^2)، میانگین قدر مطلق خطا (MAE) و شاخص توافق ویلموت (d)، مدل رندوم فارست در بسیاری از شهرستان‌ها عملکرد بهتری داشت. در حالی که ایکس‌جی‌بوست در مناطقی با توزیع پیچیده‌تر داده‌ها (مانند مشهد) توانست به‌طور مؤثرتری عمل کند. مقایسه نتایج مدل‌ها در شهرستان‌های مختلف نشان می‌دهد که مدل رندوم فارست در بسیاری از شهرستان‌ها دقت بالاتری دارد. برای مثال، در شهرستان‌هایی مانند خلیل‌آباد، سبزوار، تربت‌جام، رشت‌خوار، نیشابور و گناباد، مدل رندوم فارست خطای کمتری نسبت به ایکس‌جی‌بوست دارد. از سوی دیگر، مدل ایکس‌جی‌بوست در بعضی مناطق خاص مانند مشهد، بردسکن، درگز، سرخس و تایباد عملکرد بهتری از خود نشان داد، که احتمالاً به ویژگی‌های خاص این شهرستان‌ها مربوط

می‌شود. برای شهرستان‌های خاف، مه‌ولات و کلات نادر، هر دو مدل یکسان عمل کردند. در هر دو مدل، دمای کمینه روزانه نقش برجسته‌ای در پیش‌بینی عملکرد گندم ایفا کرده است. در مدل رندوم فارست، دمای کمینه روزانه رتبه اول را دارد، در حالی که در مدل ایکس‌جی‌بوست این ویژگی به‌طور معمول از اهمیت کمتری برخوردار است. سایر ویژگی‌ها مانند بارندگی و درجه روز رشد نیز به‌شکل قابل توجهی در دقت مدل‌ها تأثیرگذار بودند. مدل‌ها همچنین در طبقه‌بندی عملکرد گندم با استفاده از ماتریس درهم‌ریختگی ارزیابی شدند. مدل ایکس‌جی‌بوست به‌طور کلی دقت بالاتری در طبقه‌بندی کلاس‌های عملکرد داشت، در حالی که رندوم فارست در شیه‌سازی دقیق‌تر داده‌های واقعی و کاهش خطاهای پیش‌بینی موفق‌تر عمل کرد. به‌طور کلی، مدل رندوم فارست برای پیش‌بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی نتایج بهتری در بیشتر شهرستان‌ها نشان داد. اگرچه مدل ایکس‌جی‌بوست پتانسیل بالاتری برای مدل‌سازی الگوهای پیچیده دارد، رندوم فارست در شرایط پراکندگی بیشتر داده‌ها دقیق‌تر عمل کرد. نتایج این مطالعه تأکید کرد که با بهره‌گیری از داده‌های اقلیمی و زراعی، می‌توان الگوریتم‌های یادگیری ماشین را بهینه کرده و علاوه بر دقت بالا، تحلیلی شفاف و کاربردی از نقش هر متغیر در عملکرد گندم ارائه نمود.

واژه‌های کلیدی: رندوم فارست، ایکس‌جی‌بوست، جستجوی شبکه‌ای، تعیین اعتبار متقابل، کلاس عملکرد.

مقدمه

افزایش بی‌سابقه جمعیت جهان (پیش‌بینی شده ۹/۷ میلیارد نفر تا سال ۲۰۵۰) همراه با کاهش منابع آب و خاک و تشدید تغییرات اقلیمی، فشار مضاعفی بر نظام تولید مواد غذایی وارد می‌آورند و امنیت غذایی را به یکی از مهم‌ترین چالش‌های قرن بیست‌ویکم تبدیل کرده است (Aslan et al., 2024; Belete, 2025). در این شرایط، صرفاً افزایش تولید کافی نیست؛ بلکه بهینه‌سازی مصرف نهاده‌ها و بهبود بهره‌وری، کاهش ضایعات و پیش‌بینی دقیق عملکرد محصولات کشاورزی نیز از اولویت‌های اساسی سیاست‌گذاران و پژوهشگران است (Arun and Ghimire, 2019; Jhajharia et al., 2023). گندم (*Triticum aestivum* L.) مهم‌ترین غله جهان، با سهم حدود ۲۱ درصد از تولید کالری جهانی، یکی از محورهای اصلی تأمین غذا محسوب می‌شود. برآورد می‌شود که تا سال ۲۰۵۰، تقاضای جهانی برای گندم تا ۶۰ درصد افزایش یابد، این در حالی است که نوسانات اقلیمی روند کاهشی عملکرد سالانه این محصول را تشدید می‌کنند (Nelson et al., 2009; Curtis and Halford, 2014). تغییرات اقلیمی تأثیر عمیقی بر عملکرد محصولات زراعی دارند. دما و بارش به‌تنهایی حدود ۳۰ تا ۴۰ درصد از واریانس تغییرات عملکرد سالیانه را توضیح می‌دهند (Ray et al., 2015). اثر منفی افزایش دما بر عملکرد گندم، جو و ذرت در مقیاس جهانی به اثبات رسیده است. گزارش‌های هیئت بین‌الدول تغییر اقلیم^۱ در چرخه ارزیابی هفتم (AR7) و به‌روزرسانی‌های منتشرشده پس از گزارش ششم ارزیابی (AR6) در سال ۲۰۲۳ منتشر شده است، نشان می‌دهد که گرمایش جهانی تا سال ۲۰۲۰ به ۱.۱ درجه سانتی‌گراد بالاتر از سطح پیش‌صنعتی رسیده است و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۳۰، حتی در سناریوهای خوش‌بینانه، این افزایش ادامه یابد و به بیش از ۱.۵ درجه سانتی‌گراد نزدیک شود یا از آن فراتر رود (Asseng et al., 2011; IPCC, 2022). وقوع و تکرار پدیده‌های شدید مانند خشکی‌های طولانی‌مدت، سیل و سرمازدگی، به‌خصوص در مناطق خشک و نیمه‌خشک، چالش‌های عدیده‌ای را برای تولید گندم به‌وجود آورده است که می‌تواند به‌سرعت زیربنای کشاورزی را تضعیف کند (Asseng et al., 2011; Raymundo et al., 2018). مدل‌سازی‌های اقلیمی آینده نیز کاهش عملکرد محصولات زراعی را پیش‌بینی و تأیید می‌کنند.

در ایران، مطالعات متعددی کاهش میزان بارش‌های فصلی، به‌ویژه در فصول بهار و پاییز، را گزارش کرده‌اند که به نوبه خود بحران کم‌آبی و تنش گرمایی را تشدید نموده است؛ همچنین، مدل‌سازی‌های اثر تغییر اقلیم بر سیستم‌های زراعی کشور در سال‌های گذشته نشان‌دهنده روند کاهشی در عملکرد گندم بوده و پیش‌بینی‌های آنها مبنی بر این که تا افق ۱۴۰۰ خورشیدی، کاهش عملکرد

¹ Intergovernmental Panel on Climate Change,

در برخی مناطق تا ۴۸ درصد نیز می‌رسد، تحقق یافته است (Valizadeh et al., 2014; Koocheki and Nassiri, 2016; Mahallati, 2016; Boskabadi et al., 2022). از تغییرات اقلیمی، بلکه نتیجه تفاوت در دسترسی به منابع آبی، مدیریت زراعی و ادوات کشاورزی است (Bannayan et al., 2018; Roell et al., 2020). به عنوان مثال، در یک مطالعه پنبلی در سه شهرستان استان خراسان رضوی، بیش از ۴۰ درصد تغییرات عملکرد گندم با متغیرهای اقلیمی توضیح داده شد (Bannayan et al., 2018).

پیش‌بینی دقیق عملکرد به کشاورزان کمک می‌کند تا منابعی مانند آب، کود و نیروی کار را به‌طور مؤثرتری به کار گیرند. پیش‌بینی عملکرد محصول از قبل، به برنامه‌ریزی بازاریابی و توزیع نیز کمک می‌کند و به دینفعان - از کشاورزان گرفته تا تولیدکنندگان مواد غذایی و خرده‌فروشان - اجازه می‌دهد تا برای نوسانات عرضه و تقاضا، کاهش ضایعات و اطمینان از در دسترس بودن مواد غذایی آمادگی پیدا کنند (Aslan et al., 2024). با پیچیده‌تر شدن روابط میان متغیرهای اقلیمی، خاکی و مدیریتی، نیاز به روش‌های پیشرفته‌ای برای مدل‌سازی و پیش‌بینی عملکرد گندم احساس می‌شود. اگر چه امروزه مدل‌های فرآیند-محور با امکانات گسترده‌ای در دسترس هستند، اما نیاز به تنظیم پارامترها، واسنجی و اعتبارسنجی این مدل‌ها تحت شرایط خاص، و در نهایت وجود خطا در خروجی‌ها، همچنان موضوعی چالش برانگیز می‌باشد (Dhillon et al., 2023; Krishnadoss and Ramasamy, 2024). یادگیری ماشین به عنوان ابزاری نو ظهور، به‌ویژه الگوریتم جنگل تصادفی^۱ که با ترکیب نتایج چندین درخت تصمیم، توانایی بالایی در شناسایی الگوهای غیرخطی و چندمتغیری دارد، در سال‌های اخیر محبوبیت یافته است (Nayak et al., 2022; Jhajharia et al., 2023; Khodjaev et al., 2024). مطالعات متعددی گزارش کرده‌اند که مدل‌های مبتنی بر جنگل تصادفی، نسبت به مدل‌های آماری کلاسیک، مانند رگرسیون خطی چندگانه، به‌طور محسوسی عملکرد بهتری در پیش‌بینی عملکرد گندم ارائه می‌دهند. برای مثال، جذر میانگین مربعات خطا^۲ مدل رندوم فارست در یک مطالعه منطقه‌ای ۱۶۳/۹۰ کیلوگرم بر هکتار (عملکرد گندم زمستانه) گزارش شد که در مقایسه با مدل رگرسیون خطی که ۶۵۳/۳۹ کیلوگرم بر هکتار بود، خاکی از دقت بیشتر آن می‌باشد (Belete, 2025). افزون بر این، روش‌های نوینی مانند رندوم فارست خودآموز^۳ با امکان گسترش مجموعه‌های داده برچسب‌دار و بهبود دقت پیش‌بینی، نشان داده‌اند که می‌توان بدون نیاز به داده‌های گسترده اولیه، دقت مدل در پیش‌بینی عملکرد گندم زمستانه را تا حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد ارتقاء داد (Shen et al., 2024). در پژوهشی دیگر، به کارگیری پهباد در برداشت داده‌ها از مزرعه گندم به منظور تهیه دیتاست برای پیش‌بینی عملکرد گندم، نشان داد که مدل ماشین بهینه‌سازی شده در مقایسه با مدل‌های خطی سنتی، دقت پیش‌بینی را به میزان ۷ تا ۱۲ درصد افزایش داد (Khodjaev et al., 2024). همچنین، پژوهش‌های اخیر بر اهمیت تنظیم ابرپارامترها با استفاده از تکنیک‌هایی مانند بهینه‌سازی شبکه‌ای^۴ و آزمون‌های پسا آزمون^۵ مانند کراس ولیدیشن^۶ تأکید دارند که منجر به بهبود ۷ تا ۱۲ درصدی دقت مدل‌های جنگل تصادفی می‌شود. جنگل تصادفی به دلیل توانایی بالای خود در مدل‌سازی روابط غیرخطی، مقاومت در برابر بیش‌برازش و ارائه شاخص‌های اهمیت متغیرها، به‌طور گسترده‌ای در مطالعات کشاورزی مورد استفاده قرار گرفته است (Roell et al., 2020; Pang et al., 2022).

الگوریتم دیگری که در یادگیری ماشین و مسائل رگرسیون و کلاس‌بندی، توانایی بالایی دارد و به عنوان یک مدل قدرتمند در پیش‌بینی‌هایی همچون موضوع مقاله حاضر به شمار می‌رود، الگوریتم ایکس‌جی‌بوست^۷ است. ایده اصلی در این الگوریتم این است که به جای ساخت یک مدل بزرگ، چند مدل ساده (درخت تصمیم) را پشت‌سرهم می‌گذارد، به طوری که هر مدل بعدی،

¹ Random Forest

² RMSE

³ Self-Training Random Forest

⁴ Grid Search

⁵ Post Hoc Tests

⁶ Cross Validation

⁷ XGBoost (Extreme Gradient Boosting)

خطای مدل قبلی رو جبران می کند. هر دو الگوریتم از خانوادهٔ درخت تصمیم^۱ بوده و در عمل برای اهداف مشابه به کار گرفته می شوند. خلاصه ای از توانایی ها و مقایسه این دو الگوریتم در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱- ویژگی های دو الگوریتم یادگیری ماشین رندوم فارست و ایکس جی بوست

Table 1 – Comparison of the Characteristics of Random Forest and XGBoost Algorithms

ویژگی/الگوریتم Feature / Algorithm	رندوم فارست Random Forest	ایکس جی بوست XGBoost
نحوه یادگیری Learning Approach	مدل ها به صورت موازی Bagging ساخته می شوند (نوع و ترکیب مدل ها از یکدیگر مستقل هستند)	مدل ها به صورت زنجیره ای Boosting ساخته می شوند (هر مدل، خطای مدل قبلی رو اصلاح می کند)
سرعت یادگیری Training Speed	روی CPU سریع	روی GPU خیلی سریع
دقت نهایی Final Accuracy	Good خوب	معمولاً بهتر، مخصوصاً روی داده های پیچیده Usually better, especially on complex data
کنترل روی بیش برازش Overfitting Control	Good خوب	عالی (به دلیل داشتن پارامترهایی مثل regularization) Excellent (thanks to parameters like regularization)
قابلیت کار با داده های ناقص Handling Missing Data	ندارد Not supported	دارد Supported

استان خراسان رضوی، با اختصاص بیش از ۴۸ درصد از اراضی کشاورزی به گندم آبی، یکی از مهم ترین قطب های تولید این محصول در ایران است. داده های آماری مرکز جهاد کشاورزی نشان می دهد که در سال زراعی ۱۴۰۰-۱۳۹۹، کاهش بارندگی تا ۳۸ درصد نسبت به متوسط بلندمدت، به همراه سرمازدگی، منجر به خسارت های گسترده در بیش از ۴۷ هزار هکتار از اراضی آبی و بیش از ۹۶ هزار هکتار از اراضی دیم شد (سازمان تحقیقات کشاورزی، ۱۴۰۱). این شرایط، از یک سو، نشان از آسیب پذیری بالای این زیست بوم کشاورزی در برابر تغییرات اقلیمی دارد و از سوی دیگر، تنوع میکروکلیمات و تفاوت مدیریتی گسترده در سطح شهرستان های این استان، ضرورت بررسی عمیق عوامل مؤثر بر عملکرد گندم آبی و مطالعه عمیق چگونگی تأثیر متغیرهای اقلیمی بر آنها را دو چندان می کند.

با توجه به این که، نوسانات چشمگیر بارش، تلفات گسترده در سال های پرتنش و کاهش شدید عملکرد طی دوره زمانی ۱۴۰۲-۱۳۸۳ در برخی شهرستان ها نیازمند تحلیل عمیق تری است، این پژوهش، با هدف اصلی شناسایی و تحلیل روند بلندمدت عملکرد گندم آبی در ۲۰ شهرستان خراسان رضوی و توسعه مدل های پیش بینی دقیق مبتنی بر یادگیری ماشین^۱ طراحی و اجرا شد. برای این منظور، مجموعه ای از شاخص های اقلیمی و زراعی مؤثر بر عملکرد گندم از پایگاه های داده و منابع علمی منتشر شده استخراج و محاسبه گردید. سپس، مدل های پیش بینی عملکرد گندم مبتنی بر دو الگوریتم رندوم فارست و ایکس جی بوست، برای هر شهرستان آموزش و توسعه داده شد و سپس دقت و اعتبار آنها مورد ارزیابی قرار گرفت. در آخر، اهمیت نسبی هر متغیر تعیین و راهکارهای

¹ Decision Tree

مدیریتی سازگار با تغییرات آب و هوایی ارائه گردید. نتایج این مطالعه می تواند مبنایی برای طراحی سیاست های مدیریتی سازگار با تغییرات اقلیمی و بهینه سازی تولید گندم در خراسان رضوی فراهم آورد.

مواد و روش ها

منطقه مورد مطالعه

منطقه مورد مطالعه در این تحقیق، استان خراسان رضوی با مساحتی حدود ۱۱۸۸۵۴ کیلومتر مربع است که در مختصات جغرافیایی ۳۳ درجه و ۵۲ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۴۲ دقیقه عرض شمالی و ۵۶ درجه و ۱۹ دقیقه تا ۶۱ درجه و ۱۶ دقیقه طول شرقی قرار دارد. این استان دارای اقلیم متنوعی از نیمه خشک تا خشک کوهستانی بوده و در ارتفاع متوسطی حدود ۹۰۰ تا ۱۲۰۰ متر از سطح دریا واقع شده است. این پژوهش در سطح ۲۰ شهرستان استان خراسان رضوی شامل مشهد، نیشابور، سبزوار، تربت حیدریه، کاشمر، قوچان، تربت جام، تایباد، گناباد، درگز، سرخس، فریمان، خواف، رشتخوار، بردسکن، چناران و بجستان، خلیل آباد، کلات نادر و مهولات صورت گرفته است.

داده ها و اطلاعات مورد نیاز

اطلاعات اقلیمی: داده های روزانه دما (حداکثر، حداقل و میانگین)، بارندگی، تبخیر-تعرق، شاخص فصلی بودن درجه حرارت، درجه روز رشد و شاخص خشکی برای هر شهرستان در بازه زمانی ۱۳۸۳ تا ۱۴۰۲ از ایستگاه های هواشناسی هر شهرستان تهیه شد و در موارد اندکی که خلاء داده وجود داشت، و یا داده ها ناقص بودند، به منظور تکمیل و بازسازی داده ها، از پایگاه های معتبر و اعتبارسنجی شده جهت شبیه سازی داده های هواشناسی در سطح استان، نظیر APHRODITE, ERA5, IMERG, AgMERRA (Yaghoubi et al; 2022; Farhadi et al., 2023; Soltani et al., 2025). هر شهرستان بر اساس داده های آب و هوایی خود و موقعیت جغرافیایی در یک فایل جداگانه ذخیره شده و سپس با داده های عملکرد گندم ادغام شد.

اطلاعات عملکرد: داده های عملکرد گندم در واحد کیلوگرم بر هکتار برای هر شهرستان طی بازه زمانی ذکر شده از پایگاه آمار و اطلاعات سازمان جهاد کشاورزی استان خراسان رضوی، مراجعه حضوری به سازمان جهاد کشاورزی و سایر منابع معتبر گردآوری شد. بر اساس این داده ها و نیز برخی منابع علمی منتشر شده، مجموعه ای از متغیرهای مهم اقلیمی و زراعی استخراج و محاسبه شدند که به عنوان متغیرهای مستقل در مدل مورد استفاده قرار گرفتند (Farhadi et al., 2023). این متغیرها در جدول ۲ آورده شده اند.

جدول ۲- متغیرهای اقلیمی و زراعی مورد استفاده در الگوریتم های پیش بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی

Table 2 - Climatic and Agronomic Variables Used in Wheat Yield Prediction Algorithms in Khorasan Razavi Province

متغیر اقلیمی/زراعی	Climatic Variable
میانگین دمای روزانه در طول فصل رشد (درجه سانتی گراد) <i>Average daily temperature during the growing season (°C)</i>	Tmean (°C)
دمای بیشینه روزانه (درجه سانتی گراد) <i>Daily maximum temperature (°C)</i>	Tmax (°C)
دمای کمینه روزانه (درجه سانتی گراد) <i>Daily minimum temperature (°C)</i>	Tmin (°C)
بارندگی طی فصل رشد (میلی متر) <i>Precipitation during the growing season (mm)</i>	Prec (mm)
تبخیر و تعرق طی فصل رشد (میلی متر) <i>Evapotranspiration during the growing season (mm)</i>	ETGS (mm)

متغیر اقلیمی / زراعی	Climatic Variable
شاخص خشکی <i>Aridity index</i>	AI
تبخیر و تعرق (میلی‌متر) <i>Evapotranspiration (mm)</i>	ET (mm)
مجموع بارندگی در کل فصل رشد (میلی‌متر) <i>Total precipitation during the growing season (mm)</i>	PGS (mm)
تعداد روزهای بارندگی در فصل رشد <i>Number of rainy days during the growing season</i>	NPGS (روز)
دمای بیشینه در فصل رشد (درجه سانتی‌گراد) <i>Maximum temperature during the growing season (°C)</i>	TmaxGS (°C)
دمای کمینه در فصل رشد (درجه سانتی‌گراد) <i>Minimum temperature during the growing season (°C)</i>	TminGS (°C)
دمای میانگین در فصل رشد (درجه سانتی‌گراد) <i>Average temperature during the growing season (°C)</i>	TmeanGS (°C)
تعداد روزهای با دمای بیش از ۳۰ درجه سانتی‌گراد <i>Number of days with temperature above 30°C</i>	NDO30
طول فصل رشد (روز) <i>Length of the growing season (days)</i>	GSL
شدت فصلی بودن درجه حرارت <i>Temperature seasonality</i>	TS
درجه روز رشد <i>Growing degree days (GDD)</i>	GDD
درجه روز رشد طی فصل رشد (درجه °C-days) <i>Growing degree days during the growing season (°C-days)</i> (سانتی‌گراد روز)	GDDGS (°C day)

طول فصل رشد، از ۱۵ آبان تا ۱۵ خرداد سال بعد در نظر گرفته شد.

این متغیرها در قالب یک دیتافریم منظم ترکیب شده و مراحل آماده‌سازی داده‌ها شامل نرمال‌سازی (بر اساس امتیاز زد)، کنترل کیفیت، و ادغام با داده‌های عملکرد روی آنها انجام گرفت.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱- پیش‌بینی عملکرد گندم به کمک الگوریتم‌های یادگیری ماشین

آموزش و تست مدل: در این مطالعه برای تحلیل اثر متغیرهای اقلیمی بر عملکرد گندم، از دو الگوریتم مستقل شامل رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست که هر دو از روش‌های یادگیری ماشین قدرتمند برای مدل‌سازی روابط پیچیده میان متغیرهای مستقل (ورودی‌ها) و متغیر وابسته (خروجی) محسوب می‌شوند در قالب سه رهیافت شامل پیش‌بینی کمی عملکرد گندم، پیش‌بینی طبقه‌ای عملکرد گندم، و پیش‌بینی عملکرد گندم در قالب ناحیه بندی اقلیمی استفاده شد. قابل یادآوری است که، از آنجایی که این دو الگوریتم نسبت به داده‌های استاندارد نشده، مقاوم هستند (بر خلاف شبکه‌های عصبی مصنوعی که هنگام کار با آنها باید داده‌ها استاندارد شوند)، بنابراین از داده‌های دارای مقیاس واقعی استفاده شد (به جز در مورد نشان دادن اهمیت نسبی ویژگی‌ها). قبل از اجرای فرآیند یادگیری، داده‌ها به دو قسمت تقسیم شدند، ۷۰ درصد داده‌ها جهت آموزش مدل و ۳۰ درصد برای تست مدل اختصاص یافتند.

تحلیل با رندوم فارست: این الگوریتم با ایجاد مجموعه‌ای از درختان تصمیم‌گیری و تلفیق نتایج آن‌ها از طریق رأی‌گیری یا میانگین‌گیری، پیش‌بینی نهایی را انجام می‌دهد. رگرسیون اختصاصی این الگوریتم، رندوم فارست رگرسیون نام دارد. ویژگی‌های برجسته رندوم فارست شامل موارد زیر است: توانایی کشف روابط پیچیده و غیرخطی میان متغیرهای اقلیمی و عملکرد محصول؛

مقاومت در برابر بیش‌برازش^۱ به‌ویژه در حضور متغیرهای متعدد؛ ارائه رتبه‌بندی اهمیت متغیرها^۲ که در تحلیل نقش عوامل اقلیمی بسیار ارزشمند است؛ دقت بالای پیش‌بینی حتی در صورت وجود داده‌های ناقص یا پُر‌نویز؛ کارایی در ساختارهای داده‌ای پنلی و سری‌زمانی بدون نیاز به فرض‌های محدود‌کننده.

به منظور ارزیابی عملکرد مدل رندوم فارست، از شاخص‌های آماری نظیر ضریب تبیین^۳ (R^2)، جذر میانگین مربعات خطا^۴، میانگین مطلق خطا^۵ و شاخص توافق ویلموت^۶ استفاده گردید. جهت تحلیل عمیق‌تر نتایج، مجموعه‌ای از نمودارهای گرافیکی شامل تحلیل اهمیت نسبی متغیرها، درخت‌های تصمیم‌گیری همراه با شاخص‌های ارزیابی مدل برای هر شهرستان ترسیم شد. این نمودارها درک دقیق‌تری از ترتیب و نقش متغیرهای اقلیمی و زراعی در تبیین عملکرد گندم فراهم کرده و به تفسیر روابط حاکم در هر شهرستان و به دنبال آن هر ناحیه اقلیمی کمک می‌کنند.

شایان ذکر است که برای هر شهرستان، یک مدل اختصاصی آموزش داده شد و پس از ارزیابی دقیق با داده‌های جدید، عملکرد آن با استفاده از شاخص‌های آماری تأیید شد. این مدل‌های آموزش‌دیده در قالب فایل‌هایی با فرمت .pkl ذخیره و مستندسازی گردیدند تا در کاربردهای آتی (جهت پیش‌بینی) مورد استفاده قرار گیرند.

تحلیل با ایکس‌جی‌بوست: کلیه مراحل انجام گرفته در الگوریتم رندوم فارست، با داده‌های ورودی یکسان، با الگوریتم ایکس‌جی‌بوست نیز انجام گرفتند. رگرسیون اختصاصی این الگوریتم، ایکس‌جی‌بوست رگرسیون نام دارد.

۲- پیش‌بینی طبقه عملکرد گندم در شهرستان‌های استان خراسان رضوی

به منظور طبقه‌بندی (کلاس‌بندی) عملکرد گندم در هر شهرستان، از دو الگوریتم رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست استفاده شد، با این تفاوت که در این رهیافت، مدل‌ها بهینه‌سازی نشدند (به دلیل ماهیت طبقه‌ای داده‌ها در این رویکرد).

بهینه‌سازی مدل‌ها: جهت بهینه‌سازی ابرپارامترهای مدل‌های یادگیری ماشین و یافتن بهترین ترکیب ممکن برای هر الگوریتم، از دو رویکرد جستجوی شبکه‌ای با اعتبارسنجی متقابل^۷ و جستجوی تصادفی با اعتبارسنجی متقابل^۸ بهره‌گیری شد (تعداد فولد، ۵ و $n_estimator$ برابر با ۳۰۰). رویکرد اول تمام ترکیب‌های ممکن از پارامترهای الگوریتم را (مثلاً عمق درخت، تعداد درخت، نرخ یادگیری و غیره) را تولید کرده و آنها را تست می‌کند و در ادامه بهترین آنها را بر اساس دقت (مثلاً R^2) برای متغیر هدف (مثلاً عملکرد گندم) پیدا می‌کند، در حالی که رویکرد دوم با انتخاب تصادفی اما هدفمند، امکان بهینه‌سازی سریع‌تر را در مسائل با فضای پارامتر گسترده فراهم می‌سازد. تنها عاملی که به کارگیری رویکرد اول را می‌تواند محدود کند، این است که زمانی که تعداد پارامترها زیاد باشد، سرعت اجرای آن روی رایانه‌های ضعیف، کند خواهد بود. در این پژوهش، مدل‌های رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست با استفاده از این دو روش، بهینه‌سازی و با اعتبارسنجی متقابل پنج‌تایی^۹ تعیین اعتبار شدند. در جدول ۳ این دو رویکرد با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

جدول ۳- مقایسه دو رویکرد بهینه‌سازی الگوریتم‌های یادگیری ماشین در پیش‌بینی عملکرد گندم

Table 3 - Comparison of Two Optimization Approaches for Machine Learning Algorithms in Wheat Yield Prediction

ویژگی/الگوریتم Feature / Algorithm	جستجوی تصادفی Randomized Search	جستجوی شبکه‌ای Grid Search
---------------------------------------	------------------------------------	-------------------------------

¹ Overfitting

² Feature Importance

³ Coefficient of determination (R^2)

⁴ Root Mean Square Error (RMSE)

⁵ Mean Absolute Error (MAE)

⁶ Willmott's Agreement Index (d)

⁷ GridSearch Cross Validation

⁸ RandomizedSearch Cross Validation

⁹ 5-Fold Cross-Validation

Search Accuracy	دقت جستجو	متوسط، (تعدادی ترکیب تصادفی)	بالا، (تمام ترکیب‌های ممکن)
Speed	سرعت	Faster	سریع تر
Efficient Use of Resources	استفاده بهینه از منابع	Yes	بله
For testing many parameters in limited time	برای تست پارامترهای زیاد در زمان محدود	Very good	خیلی خوب
For testing few parameters with enough time	برای تست پارامترهای کم در زمان کافی	Very good	خیلی خوب
		Excellent	عالی
		Slow	کند
		Not much	نه زیاد
		Slower, especially with many parameters	کند، مخصوصاً با پارامتر زیاد
		High (all possible combinations)	
		Moderate (a number of random combinations)	

تعیین اعتبار^۱ و ارزیابی دقت مدل^۲ ها: برای ارزیابی عملکرد مدل‌های یادگیری ماشین، فرایند تعیین اعتبار یا اعتبارسنجی نقش کلیدی ایفا می‌کند. در این فرایند، مدل‌ها روی داده‌هایی که در آموزش شرکت نداشته‌اند مورد آزمایش قرار می‌گیرند تا میزان تعمیم‌پذیری آن‌ها بررسی شود. در فرآیند مدل‌سازی عملکرد گندم، تعیین اعتبار نقشی حیاتی در اطمینان از قابلیت تعمیم مدل به داده‌های جدید ایفا می‌کند. یکی از مهم‌ترین جنبه‌های اعتبارسنجی، ارزیابی دقت است که با استفاده از معیارهایی شامل ضریب تبیین، جذر میانگین مربعات خطا، میانگین مطلق خطا، و شاخص توافق ویلموت (دی)، کیفیت پیش‌بینی‌های مدل را کمی می‌سازد. بنابراین، ارزیابی دقت را می‌توان بخشی از فرایند جامع‌تر تعیین اعتبار دانست که امکان مقایسه‌ی دقیق بین مدل‌ها و انتخاب گزینه‌ی بهینه را فراهم می‌سازد. بدین ترتیب، دقت مدل‌ها برای هر ناحیه اقلیمی به‌صورت مجزا سنجیده شد تا میزان اطمینان‌پذیری آن‌ها در مناطق با شرایط متفاوت اقلیمی بررسی گردد. این تحلیل، مبنایی برای انتخاب مدل نهایی و تفسیر نتایج نهایی پیش‌بینی فراهم ساخت.

برای ارزیابی دقت مدل‌های طبقه‌بندی، از ماتریس درهم‌ریختگی^۳ استفاده شد که امکان تحلیل دقیق عملکرد مدل را فراهم می‌سازد. این ماتریس، تعداد پیش‌بینی‌های درست و نادرست را برای هر کلاس به‌صورت مجزا نشان می‌دهد و شامل چهار مقدار کلیدی است: مثبت واقعی^۴، منفی واقعی^۵، مثبت نادرست^۶، و منفی نادرست^۷. با استفاده از این مقادیر، معیارهای مهمی نظیر دقت کلی یا صحت^۸، بازیابی یا حساسیت^۹، امتیاز اف-وان^{۱۰} و دقت مثبت پیش‌بینی^{۱۱} محاسبه می‌شوند (Ting, 2011). این تحلیل کمک می‌کند تا نقاط ضعف مدل در شناسایی کلاس‌ها به‌ویژه در داده‌های نامتوازن مشخص شود. در این مطالعه، از ماتریس درهم‌ریختگی برای مقایسه عملکرد الگوریتم‌های رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست در دسته‌بندی شهرستان‌های با سه کلاس عملکرد بالا، متوسط و پایین استفاده شد. برای این منظور مراحل زیر انجام گرفت:

¹ Validation

² Model Evaluation

³ Confusion Matrix

⁴ True Positive (TP)

⁵ True Negative (TN)

⁶ False Positive (FP)

⁷ False Negative (FN)

⁸ Accuracy

⁹ Recall

¹⁰ F1-Score

¹¹ Precision

۱- جمع زدن پیش‌بینی‌ها درون هر خوشه. ۲- ایجاد بردار برای نمونه واقعی و پیش‌بینی شده ($y_true_clusterN$ شامل برچسب‌های واقعی عملکرد مثلاً high/low و $y_pred_clusterN$ برای پیش‌بینی‌های مدل. ۳- ایجاد کانفیوژن ماتریکس برای هر خوشه.

تحلیل و ارزیابی نقش متغیرها بر اساس چارچوب SHAP

به‌منظور تبیین نقش نسبی هر یک از ویژگی‌های ورودی در پیش‌بینی عملکرد گندم، از چارچوب تفسیری SHapley Additive exPlanations (SHAP) استفاده شد. روش SHAP یکی از قدرتمندترین ابزارهای تفسیر مدل‌های یادگیری ماشین است که با بهره‌گیری از مفاهیم نظریه بازی شاپلی، سهم مشارکتی هر ویژگی را در خروجی مدل به‌صورت منصفانه و دقیق برآورد می‌کند. این رویکرد، برخلاف برخی روش‌های سنتی که صرفاً به ارزیابی حضور یا عدم حضور یک متغیر بسنده می‌کنند، قادر است تأثیر هر متغیر را در بسترهای مختلف داده و در سطح محلی^۱ (برای یک نمونه خاص) و سراسری^۲ (میانگین مقادیر شیب برای همه نمونه‌ها به‌دست می‌آید و اهمیت کلی ویژگی‌ها مشخص می‌شود) مورد تحلیل قرار دهد. در نتیجه، تحلیل مبتنی بر شیب تصویری جامع از نحوه و شدت تأثیرگذاری هر متغیر در سراسر فضای داده‌ها ارائه می‌دهد (Remman and Lekkas, 2021; Kim and Kim, 2022). مهمترین دلایل بهتر بودن شیب‌سایر روش‌های مشابه به قرار زیر است: سازگار بودن با هر نوع مدل مانند مدل‌های دیپ، درختی، و خطی. نشان دادن سهم منصفانه هر ویژگی (طبق قضایای ریاضی)؛ برخلاف روش‌هایی مثل اهمیت بر پایه جابجایی^۳، اثر تعاملی و همبستگی بین ویژگی‌ها را نیز در نظر می‌گیرد. در حالی که اهمیت بر پایه جابجایی با جابجا کردن مقادیر هر ویژگی در داده‌های آزمون و سنجش تغییر در عملکرد مدل، میزان اهمیت هر ویژگی را برآورد می‌کند، روش شیب بر پایه نظریه بازی‌های مشارکتی، سهم منصفانه و دقیق هر ویژگی را در پیش‌بینی خروجی مدل - هم به صورت محلی برای هر نمونه و هم به صورت کلی - اندازه‌گیری می‌کند. برخلاف اهمیت بر پایه جابجایی که ممکن است در حضور ویژگی‌های همبسته دچار خطا یا تفسیر گمراه‌کننده شود، شیب توانایی جداسازی و تحلیل دقیق اثرات فردی و تعاملی ویژگی‌ها را دارد. به همین دلیل، در تحلیل‌های مبتنی بر مدل‌های پیچیده مانند رندوم فارست و ایکس جی بوست، استفاده از رهیافت شیب توصیه می‌شود. برای نمایش نتایج این تحلیل، از نمودارهای ویولن^۴ استفاده شد. این نمودارها توزیع مقادیر شیب مرتبط با هر ویژگی را نشان می‌دهند و از طریق شکل ترکیبی خود (شامل چگالی احتمال و آمار توصیفی)، هم جهت اثرگذاری (مثبت یا منفی بودن شیب به این معنی که ویژگی‌های با مقادیر شیب باعث افزایش مقدار پیش‌بینی شده می‌شوند. ویژگی‌های با مقادیر شیب منفی باعث کاهش مقدار پیش‌بینی شده می‌شوند) و هم شدت نسبی آن را بر خروجی مدل به تصویر می‌کشند.

نمودار دیگری که شیب تولید می‌کند، نمودار تصمیم^۵ نام دارد که نشان می‌دهد چگونه هر ویژگی بر پیش‌بینی مقدار متغیر وابسته اثر می‌گذارد. آخرین نموداری که به کمک شیب برای هر شهرستان ایجاد شد، نمودار وابستگی جزئی^۶ است که رابطه مستقیم بین هر ویژگی و متغیر وابسته (عملکرد گندم در هر شهرستان) را به تصویر می‌کشد. استفاده از این نمودارها، ضمن تقویت شفافیت مدل‌های یادگیری ماشین پیچیده، زمینه را برای تفسیر علمی خروجی مدل و شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر عملکرد گندم فراهم می‌سازد؛ موضوعی که برای تدوین راهبردهای مدیریتی و سیاست‌گذاری کشاورزی از اهمیت بالایی برخوردار است.

¹ local

² global

³ permutation importance

⁴ Violin plots

⁵ Decision Plot

⁶ Partial Dependence Plot

۳- پیش بینی عملکرد گندم بر اساس خوشه بندی شهرستان ها در ناحیه های اقلیمی: برای شناسایی نواحی اقلیمی- کشاورزی مشابه (همگن) در استان خراسان رضوی، از روش خوشه بندی سلسله مراتبی^۱ استفاده شد. این روش برای تحلیل سه شاخص اقلیمی- کشاورزی شامل شاخص خشکی، شدت فصلی بودن درجه حرارت و درجه روز رشد به کار گرفته شده است. خوشه بندی سلسله مراتبی به دلیل توانایی آن در شناسایی الگوهای پیچیده و توزیع نواحی با ویژگی های مشابه، انتخابی مناسب برای تحلیل داده های توزیع شده از چندین شاخص اقلیمی- کشاورزی است. این روش به ویژه در این حالت که داده ها از چندین شاخص مختلف استخراج شده اند، دقت بالاتری در شناسایی نواحی با ویژگی های مشابه ارائه می دهد. در پژوهش حاضر، ابتدا شاخص های اقلیمی- کشاورزی در محیط GIS درون یابی شدند و سپس مجموعه ای از نقاط نمونه ای (تصادفی) در سراسر منطقه استخراج شدند (۳۵۰ نقطه). این نقاط به عنوان ورودی تحلیل خوشه بندی در نرم افزار R و با استفاده از بسته های factoextra و cluster پردازش شدند. مراحل تحلیل به ترتیب زیر انجام شد:

- پیش پردازش داده ها با حذف مقادیر نامعتبر و استانداردسازی (scale) شاخص های ورودی.
 - محاسبه ماتریس فاصله با استفاده از روش فاصله اقلیدسی^۲ بین نقاط نمونه ای.
 - اجرای خوشه بندی سلسله مراتبی و گروه بندی نقاط مشابه در خوشه های مجزا با استفاده از روش نسخه بهبود یافته از روش Ward (Ward.D2) در بسته cluster.
 - انتخاب تعداد بهینه خوشه ها (k) با استفاده از شاخص Silhouette. با افزایش آستانه شباهت (که باعث ایجاد خوشه های بزرگ تر و عمومی تر می شود)، شاخص سیلوئت کاهش می یابد. با گرفتن خروجی های متعدد، در نهایت بر اساس شاخص سیلوئت ۰/۴۱ (برابر با نزدیکی^۳ یا شباهت^۴ ۶۰ درصد) خوشه بندی انجام گرفت. مقدار ۰/۴۱ بهترین توازن بین تفکیک و همگنی خوشه ها را ایجاد کرد.
 - انتساب خوشه ها به داده ها (برچسب گذاری) بر اساس نتایج خوشه بندی، به هر نقطه نمونه ای.
- در نهایت، نتایج حاصل از خوشه بندی به فرمت CSV ذخیره شده و برای تحلیل فضایی به محیط ArcGIS منتقل شدند. در این مرحله، داده های نقطه ای خوشه بندی شده با استفاده از روش کریجینگ ساده درون یابی شده و به یک سطح پیوسته تبدیل شدند. سپس، با طبقه بندی نقشه ی درون یابی شده، محدوده های اقلیمی متناظر با هر خوشه به صورت پلی گون^۵ استخراج شدند. این خروجی های پلی گونی مبنای تحلیل های بعدی در مطالعه حاضر قرار گرفته و نواحی اقلیمی- کشاورزی استان را شناسایی کرده اند. توصیف هر ناحیه اقلیمی مطابق طبقه بندی اقلیمی شهرستان ها بر اساس سیستم کوپن- گایگر و آمار بروز شده سایت کلاسیکیت دیتا صورت گرفت (Peel et al., 2007; <http://en.climate-data.org/asia/iran/razavi-khorasan-2216/>). همچنین، به منظور یادگیری بهتر مدل ها، شماره ناحیه اقلیمی هر شهرستان در یک ستون مستقل قرار گرفت. مزیت افزودن این متغیر در کنار سایر متغیرها این است که مدل، تفاوت اقلیم ها رو یاد می گیرد، ولی همچنان از تمام جزئیات در سطح شهرستان بهره می برد، به عبارت دیگر، تفکیک پذیری مدل بهبود می یابد.

نرم افزارهای مورد استفاده

در این پژوهش، الگوریتم های یادگیری ماشین، رندوم فارست و ایکس جی بوست، با استفاده از زبان برنامه نویسی پایتون Python 3.3 و کتابخانه Scikit-learn پیاده سازی شدند. آماده سازی دیتا فریم ها و خوشه بندی شهرستان های استان در قالب ناحیه های اقلیمی، با استفاده از زبان برنامه نویسی R 4.3.2 و نرم افزار ArcGIS 10.8.2 انجام گرفت. از آنجایی که هر دو الگوریتم مورد

¹ Hierarchical Clustering

² Euclidean Distance

³ distance

⁴ similarity

⁵ Polygon

استفاده در این پژوهش درخت‌محور هستند، و درخت‌ها به مقیاس داده حساس نیستند، و می‌توانند با داده‌های خام نیز کار کنند. بنابراین، نیازی به نرمال‌سازی یا استانداردسازی داده‌ها نیست. برای اجرای رندوم فارست در مواردی که مقیاس داده‌ها خیلی متفاوت باشد (مثلاً اگر بازه داده‌های تبخیر و تعرق بین ۵ تا ۵۰ و درجه روز رشد بین ۱۰۰۰ تا ۳۰۰۰ باشد)، پیشنهاد شده در صورت امکان داده‌ها استاندارد شوند، اگر چه که اجباری در این کار نیست. در یک مورد خاص (نمودارهای شیب و یولونی)، داده‌ها جهت استفاده از ابزار شیب استاندارد و خروجی‌ها بر این مبنا رسم شدند.

نتایج و بحث

تحلیل، مقایسه و ارزیابی مدل‌های پیش‌بینی عملکرد گندم آبی در سطح استان خراسان رضوی، طی دو رهیافت مستقل انجام گرفت. در رهیافت اول، دو مدل رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست، آموزش داده و بهینه شدند، سپس روی داده‌هایی که در آموزش شرکت نداشتند، تست شدند. در رهیافت دوم، همین دو مدل، داده‌های عملکرد گندم را کلاس‌بندی کرده و سپس عملکرد دو مدل بر روی نتایج تحلیل شد. در جدول ۴ معیارهای ارزیابی دو مدل در رهیافت اول، قبل و بعد از بهینه‌سازی نشان داده شده‌اند.

جدول ۴- معیارهای ارزیابی و تعیین اعتبار دو الگوریتم رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست در پیش‌بین عملکرد گندم آبی در استان خراسان رضوی، قبل و بعد از بهینه‌سازی

Table 4 - Evaluation and Validation Metrics for Random Forest and XGBoost Algorithms in Predicting Irrigated Wheat Yield in Khorasan Razavi Province, Before and After Optimization

Model	Status/Evaluation Metric	معیار ارزیابی / وضعیت مدل	RMSE	R ²	MAE	d
RF	(Befor Optimization)	رندوم فارست (پیش از بهینه‌سازی)	399.53	0.134	326.24	0.46
RF	(After Optimization)	رندوم فارست (پس از بهینه‌سازی)	395.13	0.136	331.50	0.47
XGB	(Befor Optimization)	ایکس‌جی‌بوست (پیش از بهینه‌سازی)	499.93	0.063	413.02	0.46
XGB	(After Optimization)	ایکس‌جی‌بوست (پس از بهینه‌سازی)	492.21	0.074	408.09	0.42

بهینه‌سازی مدل رندوم فارست، جذر میانگین مربعات خطا را به مقدار چهار واحد کاهش داد، و ضریب همبستگی را به مقدار دو هزارم افزایش داد. بهینه‌سازی مدل ایکس‌جی‌بوست، تمام معیارهای ارزیابی (به جز شاخص توافق ویلموت) را نسبت به مدل بهینه نشده، بهبود داد. بنابراین، در ادامه نتایج مربوط به الگوریتم‌های بهینه‌سازی شده (به غیر از رویکرد طبقه‌بندی) آورده می‌شوند.

تحلیل ویژگی‌های مؤثر در دو الگوریتم برای شهرستان‌ها

برای درک بهتر از رفتار مدل‌های یادگیری ماشین و بررسی دلایل پیش‌بینی‌های انجام‌شده، نمودارهای شیب یا یولونی اهمیت ویژگی‌ها (فیچر ایمپورتنس) (شکل ۱ آ و ب)، نمودارهای ضرایب همبستگی بین ده ویژگی برتر (شکل ۳ آ و ب) برای هر شهرستان به تفکیک و برای هر دو مدل رندوم فارست و ایکس‌جی‌بوست تولید شدند.

توزیع مقادیر شیب (اهمیت نسبی ویژگی‌ها) در مدل رندوم فارست

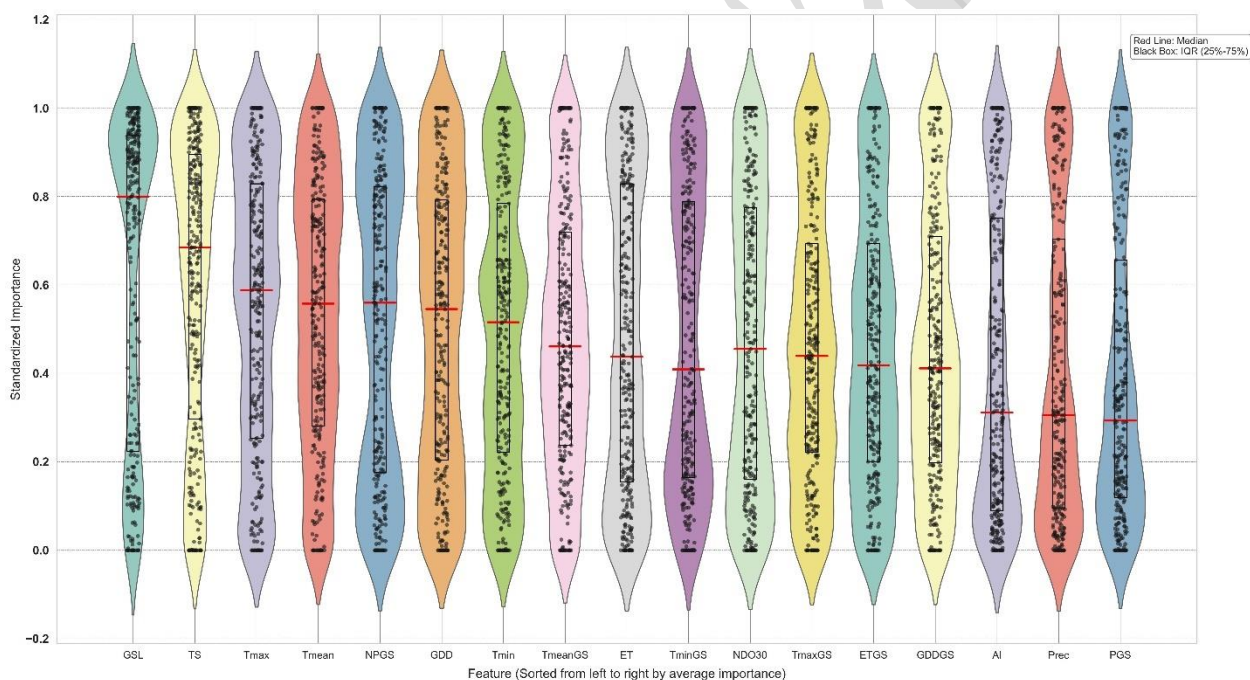
شکل ۱، توزیع اهمیت استاندارد شده ویژگی‌های اقلیمی و فیزیولوژیکی مؤثر بر عملکرد گندم را بر اساس مدل رندوم فارست نشان می‌دهد. ویژگی‌ها بر اساس میانگین اهمیت از چپ به راست مرتب شده‌اند و هر نمودار یولونی، تراکم و پراکندگی مقادیر اهمیت را برای یک ویژگی خاص به تصویر می‌کشد. خط قرمز نشان‌دهنده میانه^۱ و جعبه سیاه بیانگر فاصله بین چارک اول و سوم^۲ است. نقاط سیاه رنگ داخل یولون‌ها، نشان‌دهنده مقدار اهمیت هر ویژگی در نمونه‌های مختلف (مثلاً در تکرارهای CROSS

¹ Median

² IQR

validation یا در بین زیربخش‌های داده هستند). وقتی این نقاط در یک متغیر خاص، به جای تمرکز در یک محدوده‌ی باریک، در کل محور y پخش شده‌اند، نشان می‌دهد که اهمیت آن متغیر در شرایط مختلف (یا نمونه‌های مختلف) مدل، نوسان زیادی دارد، به عبارت دیگر، مدل نسبت به این ویژگی در برخی موارد آن را خیلی مهم و در موارد دیگر کم‌اهمیت ارزیابی کرده، که می‌تواند ناشی از شرایط اقلیمی متغیر، اثرات فصلی، یا تعاملات پیچیده با سایر متغیرها باشد.

متغیرهایی مانند طول فصل رشد، شدت فصلی بودن درجه حرارت، و دمای بیشینه روزانه در سمت چپ نمودار قرار دارند و دارای بیشترین میزان اهمیت میانگین هستند. پهنای زیاد در ناحیه بالایی این ویولن‌ها نشان می‌دهد که مقدار اهمیت این ویژگی‌ها در بین نمونه‌های مختلف به طور گسترده در سطح بالایی متمرکز است. در مقابل، ویژگی‌هایی مانند شاخص خشکی، بارندگی، و بارندگی طی فصل رشد با تراکم در سطوح پایین‌تر و میانه پایین‌تر، نقش کم‌تری در پیش‌بینی عملکرد مدل داشته‌اند. این نشان می‌دهد که در اغلب تکرارهای مدل، این ویژگی‌ها تأثیر نسبتاً کم‌تری در خروجی نهایی داشته‌اند. پراکندگی نقاط سیاه نشان‌دهنده نوسان اهمیت در بین نمونه‌هاست. وجود نقاط با پراکندگی عمودی زیاد مثل تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد و دمای کمینه طی فصل رشد، نشان‌دهنده وابستگی متغیر به موقعیت مکانی یا شرایط خاص داده‌ها است، در حالی که متغیرهایی با توزیع فشرده‌تر مثل طول فصل رشد و دمای بیشینه طی فصل رشد نشان‌دهنده ثبات بالاتر در اهمیت هستند.

Distribution, Median (Red Line), and IQR (Black Box) of Standardized Feature Importances in Random Forest Model

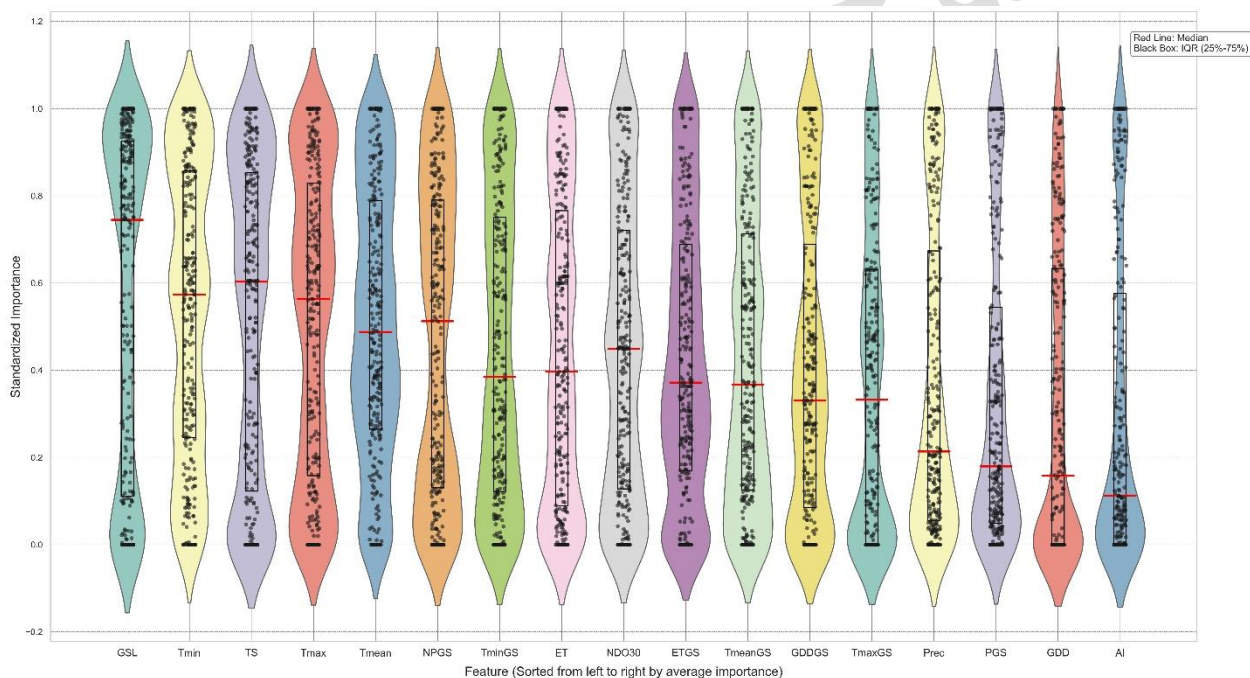
شکل ۱- نمودارهای ویولونی توزیع مقادیر شیب (اهمیت ویژگی‌ها) در الگوریتم رندوم فارست جهت پیش‌بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی. (شرح کامل ویژگی‌ها در جدول ۲ بخش مواد و روش‌ها آورده شده است).

Figure 1 – Violin plots of SHAP value distributions (feature importance) in the Random Forest algorithm for predicting wheat yield in Khorasan Razavi province. (A complete description of the features is provided in Table 2 in the Materials and Methods section)

توزیع مقادیر شیب (اهمیت نسبی ویژگی‌ها) در مدل ایکس جی بوست

شکل ۲ توزیع اهمیت استاندارد شده متغیرها را در مدل ایکس جی بوست نمایش می‌دهد. در این نمودار نیز مانند شکل قبلی، خط قرمز نشان‌دهنده میانه و جعبه سیاه نشان‌دهنده فاصله بین چارک اول و سوم است. ویژگی‌ها بر اساس میانگین اهمیت مرتب شده‌اند.

متغیرهایی مانند طول فصل رشد، دمای کمینه روزانه، شدت فصلی بودن درجه حرارت، و دمای بیشینه روزانه در سمت چپ نمودار و دارای بیشترین اهمیت میانگین هستند، به‌ویژه متغیر طول فصل رشد مجدداً بالاترین سطح اهمیت را نشان می‌دهد، با توزیع متراکم در نواحی بالای محور، که نشان از تأثیر پایدار آن در بین نمونه‌های مختلف دارد. متغیرهایی نظیر شاخص خشکی، درجه روز رشد، و بارندگی طی فصل رشد در سمت راست قرار دارند و با تمرکز داده‌ها در بخش‌های پایین‌تر، از نظر مدل اهمیت نسبتاً کمی دارند. در برخی متغیرها مانند دمای کمینه طی فصل رشد، تبخیر و تعرق یا تعداد روزهای با دمای بالای ۳۰ درجه سانتی‌گراد، پراکنش عمودی قابل توجه نقاط درون نمودار ویولن، بیانگر نوسانات بالای اهمیت این ویژگی‌ها در بین نمونه‌هاست. این امر می‌تواند حاکی از حساسیت مدل نسبت به شرایط متغیر محیطی یا تعاملات زمانی آن‌ها باشد. مقادیر میانه برای بسیاری از متغیرهایی که در ناحیه وسط نمودار واقع شده‌اند، مثل تبخیر و تعرق طی فصل رشد، دمای میانگین طی فصل رشد یا درجه روز رشد طی فصل رشد نزدیک به ۰/۵ تا ۰/۶ قرار دارد که نشان از نقش میان‌رده آنها در تصمیمات مدل دارد. تحلیل توزیع مقادیر شیپ، می‌تواند به شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر عملکرد گندم در مدل‌های یادگیری ماشین کمک کرده و مبنایی برای تصمیم‌گیری در برنامه‌ریزی‌های زراعی فراهم آورد.

Distribution, Median (Red Line), and IQR (Black Box) of Standardized Feature Importances in XGBoost Model

شکل ۲- نمودارهای شیپ یا ویولونی اهمیت ویژگی‌های بکار گرفته شده در مدل ایکس جی بوست جهت پیش‌بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی. (شرح کامل ویژگی‌ها در جدول ۲ بخش مواد و روش‌ها آورده شده است).

Figure 2 – Violin plots of SHAP value distributions (feature importance) in the XGBoost algorithm for predicting wheat yield in Khorasan Razavi province. (A complete description of the features is provided in Table 2 in the Materials and Methods section)

مقایسه مدل رندوم فارست و ایکس جی بوست در ارزیابی اهمیت ویژگی‌ها

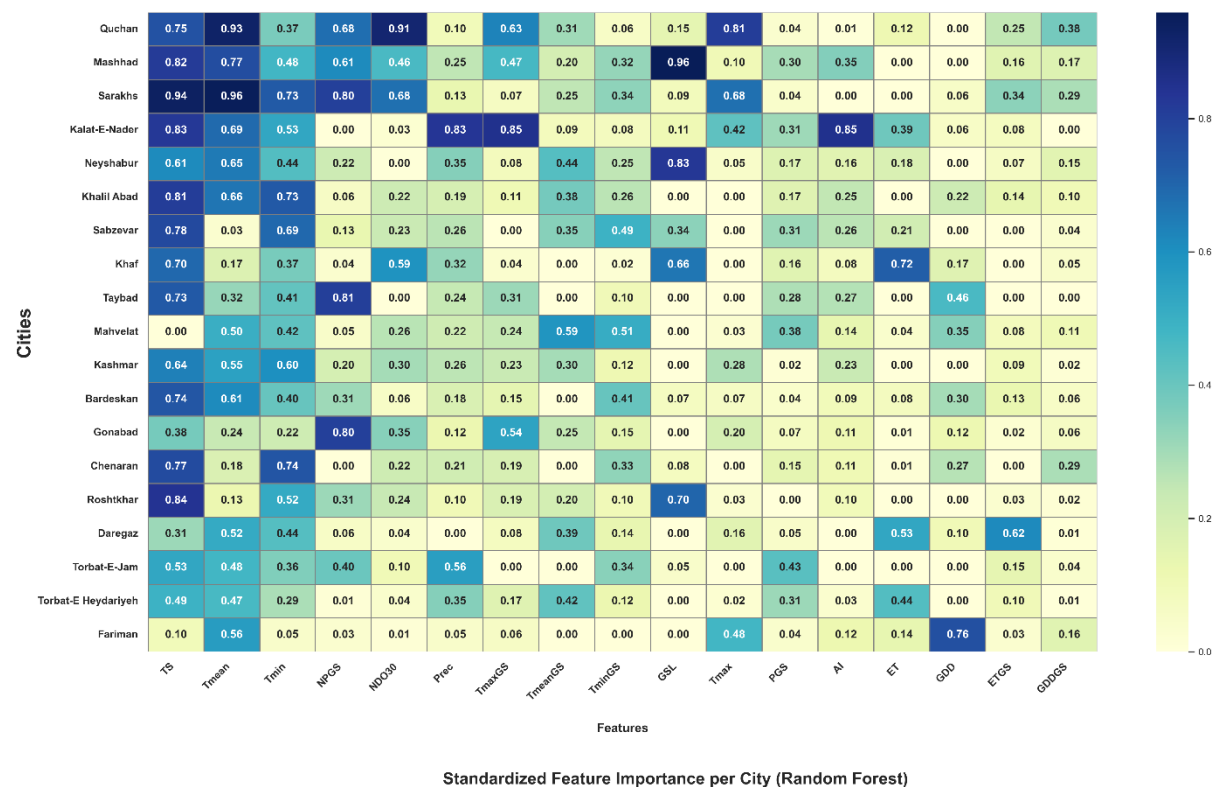
در هر دو مدل، متغیر (طول فصل رشد) بیشترین اهمیت را دارد، که نشان‌دهنده تأثیر کلیدی این متغیر در پیش‌بینی عملکرد گندم است.

- در مدل رندوم فارست، متغیر دمای بیشینه روزانه نیز در میان متغیرهای بسیار مهم قرار داشت، اما در مدل ایکس جی بوست به جایگاه پایین تری سقوط کرده است، در حالی که دمای کمینه روزانه نقش مهم تری در مدل ایکس جی بوست ایفا می کند.
 - مدل ایکس جی بوست تنوع بیشتری در پراکندگی اهمیت ویژگی ها نشان می دهد، به ویژه در متغیرهای با اهمیت میانه، که می تواند نشانگر قدرت تفکیک دقیق تر این مدل در شرایط پیچیده تر باشد.
 - مقایسه نمودارها نشان می دهد که مدل رندوم فارست اهمیت نسبتاً متوازی برای متغیرها در نظر گرفته، در حالی که مدل ایکس جی بوست تفاوت های بیشتری در اهمیت ویژگی ها قائل شده و نسبت به برخی متغیرهای خاص، حساسیت و تمایز بالاتری نشان داده است، به عبارت دیگر، تفکیک دقیق تری بین متغیرهای با اهمیت بالا و پایین ایجاد کرده است.
- اهمیت هر ویژگی در مدل نشان می دهد که مدل چقدر به آن ویژگی برای پیش بینی ها اعتماد کرده است. به عبارت دیگر، این ویژگی ها تأثیر زیادی بر پیش بینی ها دارند و بر توان و دقت مدل های مختلف تأثیر گذار هستند. برای مثال، ویژگی شدت فصلی بودن درجه حرارت و دمای کمینه روزانه، دمای میانگین روزانه و طول فصل رشد اهمیت و تأثیر زیادی در پیش بینی های کلیه شهرستان ها دارد، در حالی که ویژگی ای مانند شاخص خشکسالی اهمیت و تأثیر کمتری دارند (در هر دو مدل). به نظر می رسد که ویژگی شدت فصلی بودن درجه حرارت، شاید به دلیل ارتباط قوی ای که با شرایط آب و هوایی یا ویژگی های محیطی دارد، تأثیر بیشتری در پیش بینی ها داشته باشد. از سوی دیگر، اهمیت کمتر ویژگی شاخص خشکسالی، احتمالاً به علت نزدیک بودن مقدار عددی آن برای تمام شهرستان ها به دلیلی واقع شدن در گستره ای بزرگ تر از یک منطقه خشک و نیمه خشک است. به کمک نمودارهای شیب (اهمیت ویژگی ها) می توان نسبت به شناسایی و تعیین اولویت متغیرهای اقلیمی و زراعی و در ادامه برنامه ریزی و سیاست گذاری اقدام نمود.
- بر آورد تبخیر و تعرق مرجع روزانه با استفاده از روش جنگل تصادفی بهینه شده با الگوریتم ژنتیک در منطقه آذربایجان شرقی نشان داد که الگوریتم جنگل تصادفی نسبت به روش های تجربی در ایستگاه های مورد مطالعه، عملکرد بهتری داشت (Monavar Sabegh et al., 2023).

ضریب همبستگی بین ویژگی های با اهمیت نسبی بالا در دو مدل

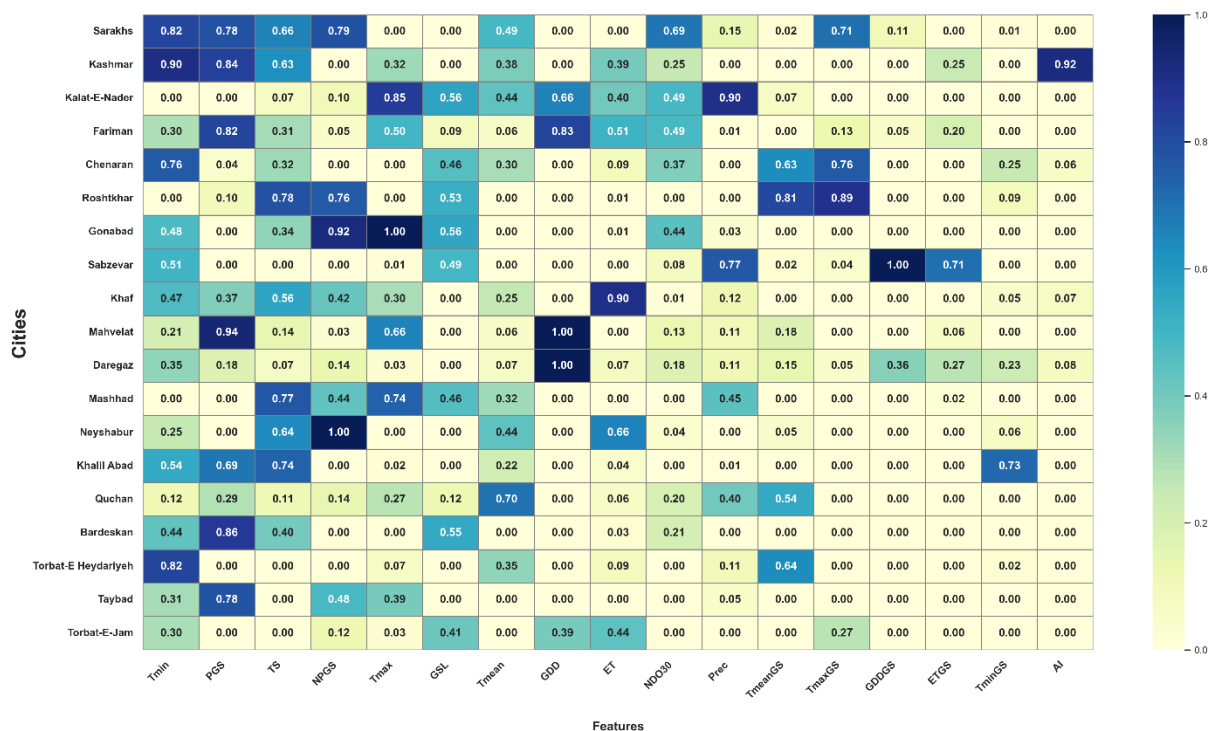
شکل ۳ ماتریس همبستگی ده ویژگی برتر انتخاب شده توسط الگوریتم رندوم فارست را برای تمام شهرستان ها نشان می دهد و با بهره گیری از خوشه بندی سلسله مراتبی، ویژگی های مشابه را در کنار هم قرار داده است. این شکل نشان می دهد که بین دمای بیشینه طی فصل رشد، دمای میانگین طی فصل رشد، دمای میانگین روزانه، و دمای کمینه روزانه همبستگی های مثبت و نسبتاً قوی وجود دارد. به ویژه، بیشترین ضریب همبستگی بین دمای میانگین طی فصل رشد و دمای کمینه طی فصل رشد مشاهده شد ($r = 0.76$, $p < 0.001$)، و پس از آن، رابطه ی بین دمای کمینه روزانه و دمای کمینه فصل رشد با ضریب $r = 0.72$ قرار دارد. خوشه بندی ویژگی ها نشان می دهد دمای میانگین طی فصل رشد، دمای بیشینه طی فصل رشد و دمای کمینه طی فصل رشد در یک خوشه، و دما کمینه روزانه و دمای میانگین روزانه در خوشه ای مجزا قرار گرفته اند، که بیانگر تفاوت در الگوهای هم تغییری آن ها است.

روزانه، تعداد روزهای با دمای بالای ۳۰ درجه سانتی گراد، دمای بیشینه روزانه، شدت فصلی بودن درجه حرارت، و تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد. پنج ویژگی برتر در مدل ایکس جی بوسست به شرح زیر بودند: دمای کمینه روزانه، تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد، بارندگی طی فصل رشد، و دمای بیشینه طی فصل رشد.

شکل ۴- اهمیت نسبی ویژگی های مؤثر بر پیش بینی عملکرد گندم در هر شهرستان توسط مدل رندوم فارست (بر مبنای داده های استاندارد شده). (شرح کامل ویژگی ها در جدول ۲ بخش مواد و روش ها آورده شده است).

Figure 4 – Relative importance of features influencing wheat yield prediction in each county using the Random Forest model (based on standardized data). (A complete description of the features is provided in Table 2 in the Materials and Methods section)

Standardized Feature Importance per City (XGBoost)

شکل ۵- اهمیت نسبی ویژگی های مؤثر بر پیش بینی عملکرد گندم در هر شهرستان توسط مدل ایکس جی بوست (بر مبنای داده های استاندارد شده). (شرح کامل ویژگی ها در جدول ۲ بخش مواد و روش ها آورده شده است).

Figure 5 – Relative importance of features influencing wheat yield prediction in each county using the XGBoost model (based on standardized data). (A complete description of the features is provided in Table 2 in the Materials and Methods section).

در پهنه بندی احتمال رخداد بیماری فوزاریوم گندم با استفاده از روش جنگل تصادفی و داد های حاصل از اینترنت اشیاء، پنج شاخص با درجه اهمیت نسبی زیاد تشخیص داده شدند (مثل تعداد ساعت هایی که دما بین ۱۵ تا ۳۰ درجه سانتی گراد و رطوبت نسبی بیشتر از ۸۰ درصد است). نتایج ارزیابی این مدل حاکی از کارآیی آن در پیش بینی بیماری فوزاریوم گندم بود (Khodabendehloo et al., 1400).

تحلیل بصری ویژگی های مؤثر مدل ها در سطح شهرستان ها

برای کلیه شهرستان ها نمودارهای ساختار درختی، شیپ، فایل های پی کی ال و معیارهای ارزیابی دقت مدل پیش بینی کننده محاسبه و تولید شدند. به دلیل تعداد زیاد این نمودار ها، در اینجا تنها به ارائه نمودارهای مربوط به شهرستان مشهد به عنوان نمونه اکتفا می شود.

مصورسازی ساختار درختی^۱ مدل ایکس جی بوست و رندوم فارست برای شهرستان مشهد

در مدل های رندوم فارست به دلیل اینکه چندین درخت تصمیم^۲ به طور همزمان برای پیش بینی ساخته می شوند، و نیز هر درخت تصمیمات را به طور مستقل بر اساس ویژگی های داده ها می گیرد، بنابراین، نتیجه گیری های مدل، تجمیعی از همه درخت هاست، نه یک درخت واحد. به عبارت دیگر، درخت های مدل به طور تصادفی ساخته می شوند و با ایجاد تنوع، قدرت پیش بینی مدل بیشتر می شود، پس نمی توان یک درخت واحد را به عنوان "درخت نهایی" انتخاب کرد، چون همه درخت ها در کنار هم نتیجه کلی را

¹ Tree Visualization

² decision trees

تعیین می کنند. بنابراین، در مواقعی که نیاز باشد تصویری از ساختار تصمیم گیری درخت ها ارائه گردد، معمولاً تصویر درخت های فردی (برای یک درخت واحد) نمایش داده می شود، زیرا نمایش همه درخت ها به طور مستقیم از طریق یک نمودار دشوار و بی معنا می شود. (اگر تعداد درخت ها زیاد باشد و در حال بررسی آخرین درخت، یک ساختار درختی ناقص یا خیلی ساده در خروجی دیده شود، دلیل آن ممکن است این باشد که آن درخت به دلیل نمونه گیری تصادفی، اطلاعات مفیدی تولید نکرده باشد. درخت های رندوم فارست برخلاف درخت های تصمیم منفرد، ممکن است به دلیل نمونه گیری تصادفی ویژگی ها^۱ در برخی درخت ها مسیرهای خیلی کوتاه ایجاد کنند، مثلاً حالتی که در یک درخت، فقط یک یا دو ویژگی مؤثر بوده اند و بقیه مسیر تقسیم ساخته نشده باشد). حالت دیگر، برگ نهایی زودرس^۲ نامیده می شود به این معنی که در بعضی درخت ها (به ویژه در رندوم فارست)، ممکن است برخی گره ها زودتر به برگ تبدیل شوند، زیرا همه نمونه ها در آن گره از یک کلاس هستند، یا به حداقل تعداد نمونه برای تقسیم^۳ یا حداقل نمونه برای برگ^۴ رسیده اند. در این صورت، آن گره دیگر تقسیم نمی شود، و به صورت برگ (حتی در عمق کم) باقی می ماند. این موضوع طبیعی و بخشی از فرآیند یادگیری درخت است. راه حل این مشکل، استفاده از نمودارهای اهمیت ویژگی^۵ است که می توانند به صورت گرافیکی تاثیر هر ویژگی بر پیش بینی مدل را نشان دهند (شکل ۷). با این حال، برخی محققان پیشنهاد کرده اند که نمایش آخرین درخت نیز به دلیل ارائه اطلاعات و ویژگی های نهایی شناسایی شده، می تواند مفید باشد (شکل ۲۶).

در مدل ایکس جی بوست، چون مدل به طور تدریجی و گام به گام درخت ها را اضافه می کند، اولین درخت، بیشترین تاثیر را بر پیش بینی های مدل دارد، زیرا بقیه درخت ها در مسیر اصلاح خطاهای قبلی عمل می کنند. مفهوم بوستینگ^۶ در ایکس جی بوست و دیگر مدل های مبتنی بر بوستینگ، به همین مفهوم اشاره دارد، یعنی مدل به تدریج (درخت به درخت) یاد می گیرد و درخت های بعدی بیشتر به اصلاح پیش بینی های غلط (خطا) در درخت های قبلی می پردازند. درخت های ابتدایی (از نظر رتبه) اطلاعات بیشتری ارائه می دهند. درخت اول اطلاعات اولیه ای از روابط پیچیده داده ها به مدل می دهد و می توان آن را به صورت بصری بررسی کرد. بنابراین، مزایای نمایش اولین درخت در ایکس جی بوست به شرح زیر هستند: نمایش ساده تر و قابل درک تر از تصمیمات مدل، خصوصاً درخت اول که بیشترین تغییر را ایجاد می کند؛ می تواند به عنوان یک نقطه شروع خوب برای توضیح مدل و نحوه تصمیم گیری های اولیه باشد؛ به ویژه برای درک ویژگی های کلیدی که در درخت اول مورد توجه قرار گرفته اند، می تواند مفید باشد.

در نمودارهای درختی نهایی، ساختار تصمیم گیری مدل ها بر اساس شاخص های اصلی، از جمله ویژگی هایی نظیر میزان بارندگی، دمای هوا، تاریخ کاشت، و غیره نمایش داده شده است. مدل ایکس جی بوست و رندوم فارست هر دو درخت هایی با ساختار نسبتاً ساده برای شهرستان مشهد تولید کردند، ایکس جی بوست با ۴ سطح و رندوم فارست با ۴ سطح، (شکل ۶ آ و ۶ ب)، اما تفاوت هایی اساسی در روش شناختی، ساختار و نوع متغیرهای به کاررفته و نحوه تقسیم نمونه ها دارند که عبارتند از:

متغیرهای تأثیر گذار اولیه: به منظور درک ساختار تصمیم گیری مدل رندوم فارست، درخت نهایی از میان درخت های ساخته شده در مدل بهینه شده برای هر شهرستان ترسیم شد. هر چند تصمیم نهایی مدل به صورت تجمیعی از تمام درخت ها حاصل می شود، اما نمایش درخت نهایی می تواند دید مناسبی از مسیرهای تصمیم گیری مدل نسبت به متغیرهای ورودی فراهم کند (مانند

¹ feature bagging

² Early Leaf Node

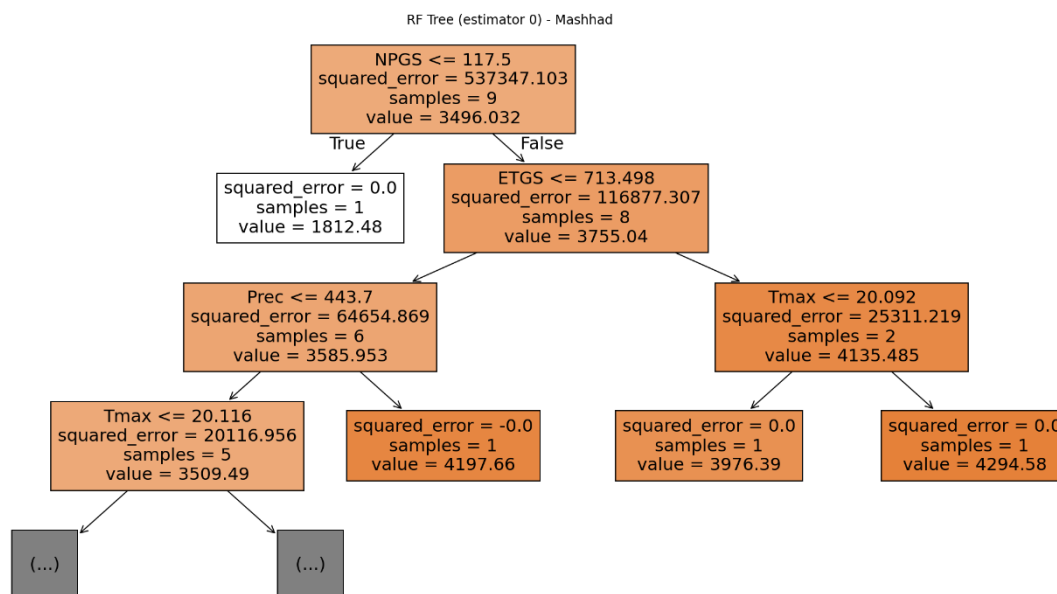
³ min_samples_split

⁴ min_samples_leaf

⁵ Importances of Features

⁶ Boosting

آستانه‌های بحرانی و اثرات متقابل ویژگی‌ها). در مدل رندوم فارست، متغیر تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد، نقش اساسی در پیش بین عملکرد گندم دارد. در مدل رندوم فارست، متغیر دوم باز هم ماهیت رطوبتی دارد (تبخیر و تعرق طی فصل رشد).

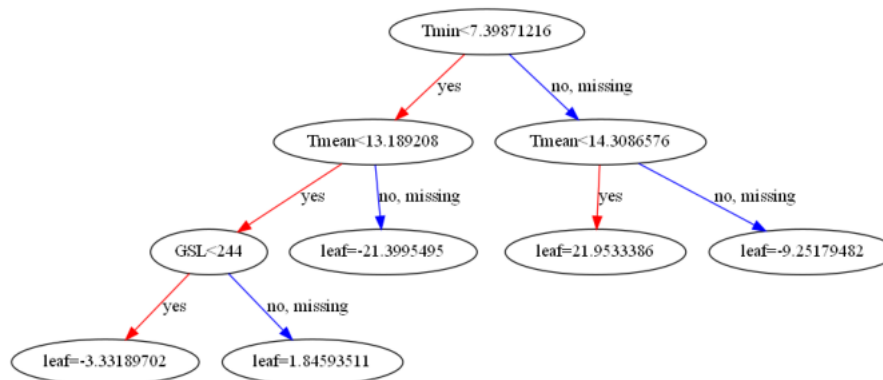

شکل ۶ا: آخرین نمودار درختی تولید شده توسط مدل رندوم فارست برای شهرستان مشهد. تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد، NPGS، تبخیر و تعرق طی فصل رشد ETGS، بارندگی PREC، دمای بیشینه روزانه Tmax.

Figure 6A – The final decision tree generated by the Random Forest model for Mashhad county. Number of rainy days during the growing season (NPGS), evapotranspiration during the growing season (ETGS), precipitation (PREC), and daily maximum temperature (Tmax)

در مدل ایکس جی بوست، متغیر دمای کمینه روزانه اولین متغیر تفکیک کننده بوده که دارای بالاترین میزان گین^۱ یا برتری است و نقش اساسی در کاهش خطای مدل ایفا می کند. این موضوع نشان می دهد که در چارچوب این مدل، دما نقش محوری در پیش بینی عملکرد گندم داشته است. ویژگی دوم در مدل ایکس جی بوست، دوباره همان متغیر دمایی است (دمای میانگین روزانه).

XGBoost Tree 0 - Mashhad

¹ Gain

شکل ۶ب: اولین ساختار درختی تولید شده توسط مدل ایکس جی بوست برای شهرستان مشهد. دمای کمینه روزانه T_{min}، دمای میانگین روزانه T_{mean}، طول فصل رشد GSL.

Figure 6B – The first tree structure generated by the XGBoost model for Mashhad county. Daily minimum temperature (T_{min}), average daily temperature (T_{mean}), and growing season length (GSL)

رفتار مدل در تفکیک داده‌ها: در مدل رندوم فارست، از ۹ نمونه، ۸ نمونه (یعنی ۸۸/۸ درصد) به شاخه دوم منتقل می‌شوند و سپس ۲ و ۶ نمونه به برگ‌های بعدی و در نهایت یک نمونه در برگ نهایی باقی می‌ماند، یعنی مدل در تقسیم‌های عمیق‌تر فقط روی نمونه‌های کمتری تمرکز کرده است. این موضوع گاهی به بیش‌برازش^۱ رندوم فارست منجر می‌شود. در مقابل، مدل ایکس جی بوست با پوشش یکنواخت‌تر و تقسیم‌بندی‌های هدفمندتر، متغیرهایی مانند دمای کمینه روزانه، دمای میانگین روزانه و طول فصل رشد را به کار گرفته که هم متنوع‌تر هستند و هم هر یک بر اساس مقدار گین سهم مشخصی در کاهش خطای کلی داشته‌اند.

ساختار مدل، تعداد و مقدار برگ و تفسیر عملکرد: در رندوم فارست، مقدار نهایی^۲ معادل ۴۲۹۴/۵ واحد عملکرد گندم (کیلوگرم در هکتار) برای یک نمونه خاص است. در ایکس جی بوست، مقدار نهایی در برگ‌ها معمولاً مقدار اصلاح شده یا باقی‌مانده^۳ است، نه مقدار نهایی عملکرد. این موضوع باعث می‌شود که تفسیر مستقیم خروجی درخت سخت‌تر باشد، ولی مدل دقت بیشتری در مجموع خواهد داشت، چراکه این مقادیر به صورت تجمعی در بوسترها لحاظ می‌شوند. در مدل رندوم فارست ساختار ساده‌تر و تفسیر مستقیم‌تری ارائه می‌شود، ولی با خطر بیش‌برازش در برگ‌هایی با تعداد کم مواجه است. مدل ایکس جی بوست گرچه پیچیده‌تر به نظر می‌رسد، و معمولاً عمق بیشتری در شاخه‌های مرتبط با ویژگی‌ها ایجاد می‌کند، اما تقسیم‌بندی‌های آن بر اساس کاهش خطای مؤثرتر، بهره‌گیری از متغیرهای متنوع، و مشارکت تدریجی در تقویت مدل نهایی، قدرت بیشتری در مدل‌سازی دارد. در نهایت، بسته به هدف مطالعه (تفسیر یا دقت پیش‌بینی)، هر یک از دو مدل مزایای خاص خود را دارند، ولی برای مدل‌سازی دقیق‌تر و شناسایی متغیرهای تأثیرگذار کلیدی، تفسیرهای ایکس جی بوست می‌توانند اطلاعات عمیق‌تری فراهم می‌کنند. گزارش شده است که رندوم فارست عملکرد نیشکر را بهتر از مدل‌های خطی سنتی برآورد می‌کند (Everingham et al., 2016).

به طور کلی، ساختارهای درختی بر قابلیت تحلیل و تفسیر نتایج مدل‌ها بسیار تأثیرگذار هستند و می‌توانند در مطالعات آینده برای شفاف‌سازی تصمیم‌های مدل به کار روند.

تحلیل نمودارهای اهمیت نسبی ویژگی‌ها (نمودارهای شیب و بولونی) مدل رندوم فارست برای شهرستان مشهد
در مدل رندوم فارست برای شهرستان مشهد، ویژگی‌هایی که بیشترین تأثیر را در پیش‌بینی عملکرد گندم دارند به ترتیب از بیشترین اهمیت به کمترین اهمیت عبارتند از:

۱. T_{min} دمای حداقل شبانه نقش مهمی در شدت تنفس نگهداری، تسهیم و توزیع فرآورده‌های فتوسنتزی تولید شده طی مرحله روشنائی، تعادل هورمونی و غیره دارد. در دوره‌های شبانه، دمای پایین‌تر می‌تواند شدت تنفس را کاهش داده و سبب ذخیره بیشتر انرژی در گیاه شود (Hatfield & Prueger, 2015).

۲. TS این ویژگی دومین رتبه اهمیت را در بین ویژگی‌ها داشت و تأثیر بسزایی در پیش‌بینی‌ها دارد. همچنین، نقش برجسته‌ای در تغییرات دمایی و استرس دمایی (در طول فصل رشد گندم) دارد.

¹ Overfitting

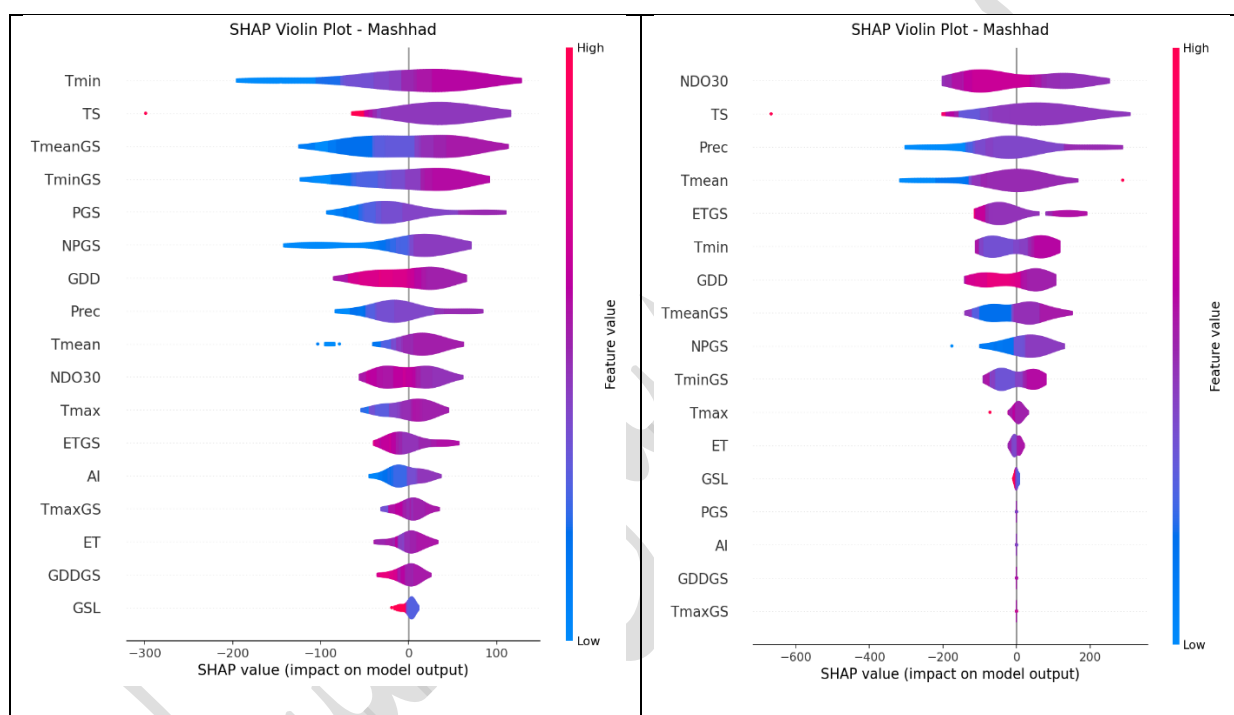
² Leaf value

³ residual

۳. TmeanGS میانگین دمایی مطلوب سبب تعادل بین فتوسنتز و تنفس شده و به رشد بهینه کمک می کند (Asseng et al., 2015).
 ۴. TminGS دماهای پایین تر می تواند تأثیر منفی بر جوانه زنی و مراحل اولیه رشد داشته باشند، ولی در مواردی نیز از استرس گرمایی جلوگیری می کنند.
 ۵. PGS مقدار بارندگی در طول فصل رشد رتبه پنجم اهمیت در بین ویژگی های مورد بررسی را به خود اختصاص داد. تأمین آب کافی و منظم در دوره رشد برای تأمین آب و جذب عناصر غذایی حیاتی است (Si et al., 2023).
 ۶. NPGS توزیع زمانی بارش حتی مهم تر از مقدار آن است، زیرا دفعات بارندگی در تثبیت ظرفیت ذخیره رطوبت در خاک نقش کلیدی دارد.
 ۷. GDD این شاخص، جمع دماهای مفید برای رشد است و با مراحل فنولوژیک گیاه ارتباط مستقیم دارد (Vieira et al., 2025).
 ۸. Prec بارش ها بر آب رسانی به گیاه و تأثیر مستقیم بر برآوردهای رشد و نمو و در نهایت تعیین میزان عملکرد نهایی تأثیر مستقیم دارند. تأمین نیاز آبی گیاه، بر مراحل حساس رشد از جمله خوشه دهی و پر شدن دانه تأثیر می گذارد. یافته ها تأکید می کنند که حتی در شرایط آبیاری، مدیریت مناسب زمان بندی و میزان آبیاری (بارندگی) برای بهینه سازی جذب عناصر غذایی و افزایش عملکرد گندم ضروری است (Wang and Li, 2002).
 ۹. Tmean دمای میانگین روزانه در طول دوره رشد تأثیر زیادی بر عملکرد گندم دارد. این ویژگی به ویژه در نواحی با تغییرات دمایی زیاد مهم است.
 ۱۰. NDO30 تعداد روزهایی که دما بیش از ۳۰ درجه سانتی گراد است، نشان دهنده شرایط دمایی بحرانی برای گیاه می باشد (Farhadi et al., 2024).
 ۱۱. Tmax افزایش بیش از حد این دما، فرآیند فتوسنتز را مختل و تعرق را تشدید می کند که منجر به افت عملکرد می شود.
 ۱۲. ETGS یکی از شاخص های کلیدی روابط آبی بوده که ارتباط نزدیکی با نیاز آبی گیاه دارد.
 ۱۳. AI شاخص خشکی، بر عملکرد تأثیر منفی داشته است که این موضوع بسیار بدیهی است و توسط متخصصان کشاورزی برای ارزیابی شرایط عمومی یک ناحیه برای فعالیت های کشاورزی استفاده می شود.
 ۱۴. TmaxGS باعث بروز تنش گرمایی در طول فصل رشد شده و رشد سلولی و پر شدن دانه را مختل می کند.
 ۱۵. ET در مناطق گرم و خشک، این شاخص معیار مناسبی برای بررسی شدت نیاز آبی و خطر تنش خشکی است.
 ۱۶. GDDGS مشابه GDD، این ویژگی در تحلیل مراحل نمو از نظر زمان وقوع و طول دوره هر مرحله نمو عامل تعیین کننده ای به شمار می رود به طور خاص نشان دهنده تأثیر گرمای تجمعی در فصل رشد بر پیشرفت فنولوژیک است.
 ۱۷. GSL رابطه مستقیمی با فرصت زمانی برای فتوسنتز و پر شدن دانه دارد؛ طولانی تر بودن این فصل معمولاً عملکرد بالاتر را سبب می شود.
- ویژگی های با رتبه های ۱ تا ۵، به ویژه در مناطق با تغییرات دمایی زیاد، شرایط رشد گیاه را تحت تأثیر قرار می دهند و مدل به خوبی اهمیت آنها را پیش بینی کرده است (Tize et al., 2018; Slafer et al., 2023). نتایج مشابه با نتایج مطالعه حاضر توسط Soleimannejad et al., (2018) گزارش شده است مبنی بر این که الگوریتم ناپارامتریک رندوم فارست روش مناسبی در برآورد مشخصه های سه مقطع، تاج پوشش و تراکم جنگل های زاگرس با استفاده از تصاویر OLI ماهواره لندست بود. در پژوهشی، با دو رهیافت ارزیابی میدانی و سنجش از دور، بین نتایج حاصل از بکارگیری دو مدل رگرسیون خطی چند گانه و جنگل تصادفی در پیش بینی نیتروژن کل خاک، دو مدل اختلاف معنی داری با رهیافت ارزیابی میدانی نداشتند (Sadeghi & Ahmadi Nadoushan, 1400).

تحلیل نمودارهای اهمیت نسبی ویژگی ها (نمودارهای شیب ویولونی) مدل ایکس جی بوست برای شهرستان مشهد

داده های حاصل از مدل ایکس جی بوست برای شهرستان مشهد، ترتیب اهمیت متغیرها را متفاوت با مدل رندوم فارست نشان داد، با بیان این نکته مهم که در عین حال یک متغیر مهم این مدل در گروه پنج متغیری مهم مدل رندوم فارست نیز حضور دارند (به عبارت دیگر، اهمیت نسبی شدت فصلی بودن درجه حرارت را به خوبی تشخیص داده است) (شکل ۷). در این مدل اولین و مهم ترین ویژگی، تعداد روزهای با دمای بالاتر از ۳۰ درجه سانتی گراد تشخیص داده شد. در رتبه دوم شدت فصلی بودن درجه حرارت، بارندگی در رتبه سوم و در رتبه چهارم مشابه با مدل رندوم فارست، متغیر دمایی میانگین روزانه (در رندوم فارست دمای میانگین طی فصل رشد است) قرار گرفت. این ویژگی ها ارتباط مستقیمی با رشد گیاهان بویژه در مناطق گرم و خشک دارند و به همین دلیل در مدل ایکس جی بوست، به خصوص در مناطقی که گندم به میزان بیشتری تحت تأثیر گرما و خشکی که مستقیماً رشد و فیزیولوژی گیاه را تحت تأثیر قرار می دهند، اهمیت بیشتری پیدا کرده اند.

شکل ۷- نمودارهای شیب (ویولونی) اهمیت نسبی ویژگی ها در مدل های بهینه شده رندوم فارست (سمت چپ) و ایکس جی بوست (سمت راست) در پیش بینی عملکرد گندم در شهرستان مشهد. (شرح کامل ویژگی ها در جدول ۲ بخش مواد و روش ها آورده شده است).

Figure 7 – SHAP (violin) plots of the relative importance of features in the optimized Random Forest model (left) and XGBoost model (right) for predicting wheat yield in Mashhad county. (A complete description of the features is provided in Table 2 in the Materials and Methods section).

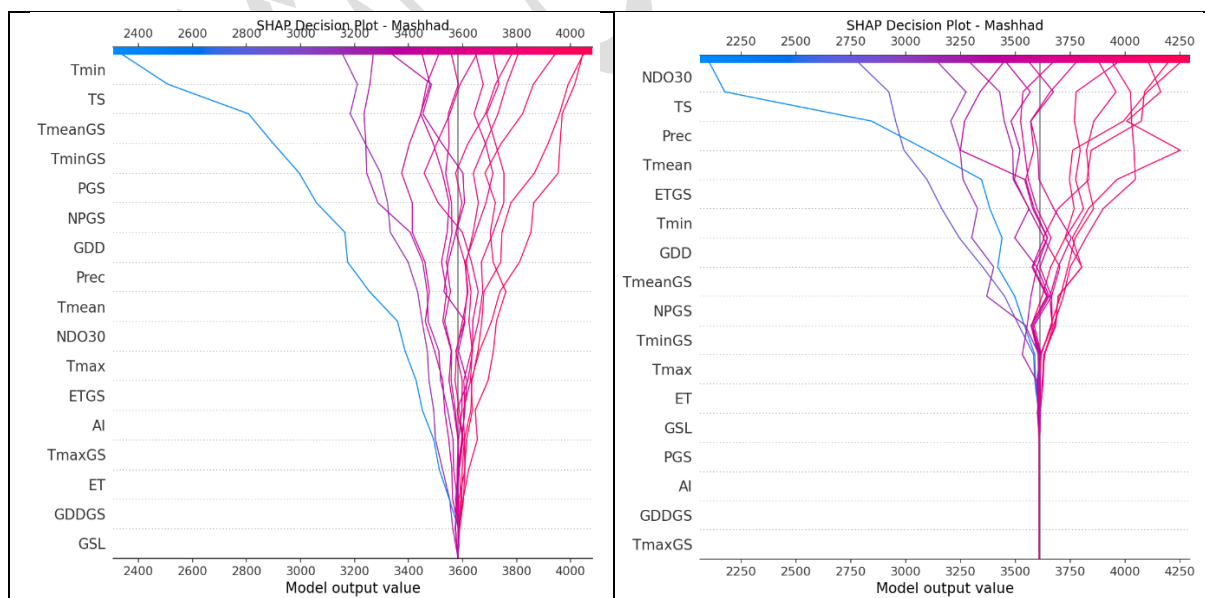
نکته قابل توجه اینکه در هر دو مدل، متغیرهای با ماهیت دمایی حائز بیشترین اهمیت نسبی تشخیص داده شده اند. ویژگی های بعدی (از رتبه دهم تا هفدهم) نسبت به مدل رندم فارست، اهمیت بسیار کمتری را به خود اختصاص داده اند. در تحلیل و تفسیر نتایج اینچنینی، باید دقت شود تا از دلیل تراشی بی مورد و توجه های غیر منطقی پرهیز گردد. برای مثال، اهمیت عامل بارندگی، در مدل ایکس جی بوست در رتبه سوم تعیین شده است. همین متغیر، در مدل رندوم فارست در رتبه هشتم قرار گرفته است (پراکنش مقادیر شیب آن در هر دو مدل تقریباً یکسان است). تأکید بیش از حد بر اهمیت بارندگی در مدل ایکس جی بوست، می تواند نقش تبیین کننده عوامل دمایی مشترک در هر دو مدل را تحت الشعاع قرار دهد. به عبارت دیگر، عدم قطعیت موجود در مدل

ها و تفاوت شرایط واقعی با آنچه که در تئوری فرض می شود، در نظر گرفته شود و به یاد داشت که معنی داری آماری، و معنی داری بیولوژیکی دو مفهوم کاملاً متفاوت هستند.

بارندگی در هر دو مدل اهمیت دارد، اما در جایی که این ویژگی به عنوان یک فاکتور کلیدی در پیش‌بینی‌ها دیده شود، تأثیرات آن در مدل ایکس‌جی‌بوست ممکن است بیشتر از مدل رندوم‌فارست باشد.

تحلیل نمودارهای شیب تصمیم و وابستگی جزئی مدل رندوم فارست برای شهرستان مشهد

شکل ۸ یک نمودار تصمیم‌مبتنی بر مقادیر شیب برای مدل رندوم فارست (سمت چپ) و ایکس‌جی‌بوست (سمت راست) است که برای پیش‌بینی عملکرد گندم در شهرستان مشهد مورد استفاده قرار گرفته است. مقادیر شیب ابزار قدرتمندی برای درک نحوه‌ی اثرگذاری هر ویژگی ورودی بر پیش‌بینی مدل هستند. در این تصویر، تغییرات مقادیر شیب برای هر ویژگی نسبت به مقادیر آن ویژگی در نمونه‌های مختلف مشاهده می‌شود. در این نمودار، محور افقی نمایانگر مقدار شیب است، که میزان تأثیر هر ویژگی را بر پیش‌بینی عملکرد نشان می‌دهد (مثلاً افزایش یا کاهش عملکرد). محور عمودی ویژگی‌های مدل را فهرست کرده است (مانند دمای کمینه روزانه، شدت فصلی بودن درجه حرارت، دمای میانگین طی فصل رشد و غیره). هر خط بیانگر یک نمونه (سال-مکان)^۱ در این جا منظور عملکرد گندم در یک سال خاص در مشهد است. هر کدام از این خط‌های رنگی هنگام عبور از یک ویژگی (مثلاً دمای کمینه روزانه)، به سمت چپ یا راست منحرف می‌شوند؛ اگر به سمت چپ برود، یعنی شیب منفی بوده و عملکرد کاهش می‌یابد. اگر خط به سمت راست خط پایه منحرف شود، یعنی شیب مثبت بوده و عملکرد افزایش یافته است. در ویژگی‌هایی که قدرت توضیح‌دهندگی بالایی دارند، این انحراف‌ها زیاد و شدید هستند. اگر خطوط در یک ویژگی به صورت قابل توجهی از هم جدا بشوند (باز شوند)، یعنی آن ویژگی اثر زیادی در خروجی مدل دارد. اگر خطوط تقریباً صاف یا هم‌راستا باقی بمانند، آن ویژگی اثر چندانی در مدل نداشته است. اثر یک ویژگی همیشه خطی یا یکنواخت نیست؛ یعنی مقدار بیشتر یک ویژگی لزوماً همیشه به معنای بهتر یا بدتر بودن نیست، بلکه ممکن است از یک نقطه به بعد، اثر آن ویژگی کاهش پیدا یافته یا حتی برعکس شود. این پدیده در مدل‌های پیچیده مثل رندوم فارست یا ایکس‌جی‌بوست به وضوح دیده می‌شود و می‌تواند در تحلیل شیب یا نمودارهای تصمیم مشخص بشود.

شکل ۸- نمودارهای شیب تصمیم بین عملکرد گندم در شهرستان مشهد توسط مدل رندوم فارست (سمت چپ) و ایکس‌جی‌بوست (سمت راست)

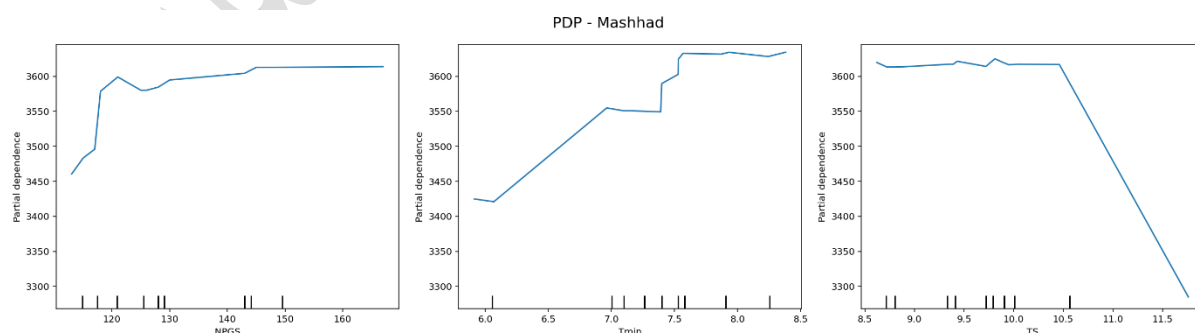
¹ year-location

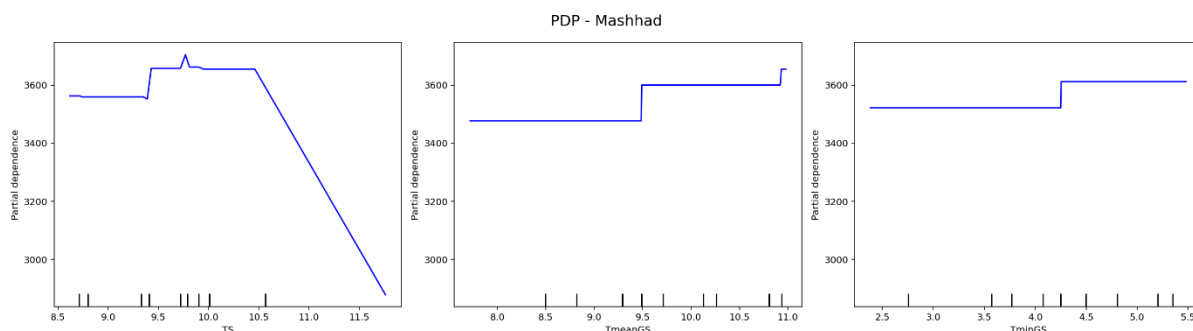
Figure 8 – Decision SHAP plots for predicting wheat yield in Mashhad county by the Random Forest model (left) and XGBoost model (right)

همانطور که در شکل ۸ (سمت چپ) مشاهده می شود، دمای کمینه روزانه در رأس ویژگی های مؤثر قرار دارد، به عبارت دیگر، اولین ویژگی واردشونده در مدل است؛ یعنی مدل رندوم فارست در ابتدا تصمیم خود را براساس مقدار دمای کمینه روزانه در هر نمونه شکل می دهد. در شکل ۸ خط هایی که از ویژگی دمای کمینه روزانه عبور می کنند، به شدت به چپ یا راست منحرف شده اند (قرمزها به راست (عملکرد بالا) یعنی دمای کمینه روزانه بالا، باعث افزایش عملکرد شده؛ آبی ها به چپ (عملکرد پایین) یعنی دمای کمینه روزانه پایین باعث افت عملکرد شده اند. بسیاری از نمونه ها، مقادیر پایین دمای کمینه روزانه (آبی رنگ) باعث کاهش عملکرد شده اند (سمت چپ خط متوسط عملکرد یا مقدار پایه ۳۶۰۰ کیلوگرم در هکتار قرار دارند؛ به عبارت دیگر، شیب این مقدار پایین منفی بوده، یعنی باعث کاهش عملکرد نسبت به میانگین مدل شده)، که بیانگر حساسیت گیاه به دماهای پایین در مراحل ابتدایی رشد است.

برای سایر ویژگی ها، به طور مشابه می توان تحلیل ارائه داد. بطور کلی، مدل رندوم فارست توانسته رابطه پیچیده ای بین متغیرهای اقلیمی و عملکرد گندم استخراج کند. نمودار شیب تصمیم نشان می دهد که دمای کمینه روزانه، شدت فصلی بودن درجه حرارت، دمای مینگین طی فصل رشد، دمای میانگین روزانه، و بارندگی طی فصل رشد مهم ترین نقش را در در پیش بینی عملکرد برای مشهد دارند. این تحلیل برای کشاورزان و سیاست گذاران می تواند در بهینه سازی تاریخ کاشت و آبیاری مؤثر باشد. نمودار تصمیم در الگوریتم ایکس جی بوست مشهد در سمت راست شکل ۸ نشان داده شده است.

شکل ۹ که از کاربردی ترین خروجی های شیب محسوب می شود، نمودار وابستگی جزئی یا دی پی دی نام دارد که اثر مستقیم و جداگانه هر ویژگی بر عملکرد گندم را نمایش می دهد، در حالی که سایر ویژگی ها ثابت نگه داشته شده اند. در ساختار این نمودار، روی محور افقی مقدار ویژگی (مثلاً دمای میانگین روزانه، دمای میانگین طی فصل رشد یا غیره)، روی محور عمودی، مقدار پیش بینی شده عملکرد (توسط مدل) قرار می گیرند. خطوط نمودار، منحنی پاسخ مدل نسبت به تغییرات هر ویژگی را نشان می دهد. در مدل رندوم فارست (شکل بالایی)، افزایش تعداد دفعات وقوع بارندگی از ۱۱۲ تا ۱۳۰ مرتبه، مقدار عملکرد گندم در مشهد با شیب زیادی افزایش می یابد و به حدود ۳۶۰۰ کیلوگرم در هکتار می رسد، ولی پس از آن با افزایش دفعات بارندگی تا حدود ۱۷۰، این شیب افزایشی کاهش یافت و به حالت تقریباً اشباع درآمد (یعنی افزایش بیشتر این ویژگی تأثیر محسوسی بر عملکرد ندارد). افزایش دمای کمینه روزانه، از ۶ تا ۸/۵ درجه سانتی گراد، سبب افزایش یکنواخت عملکرد گندم شد. این روند افزایشی نشان می دهد که در شرایط آب و هوایی مشهد، گندم نسبت به افزایش دمای کمینه تا این بازه پاسخ مثبت دارد. با این توضیح که در محدوده ۷ تا ۷/۵ درجه سانتی گراد، نوسانات جزئی وجود داشت که احتمالاً به اثرات پیچیده تعامل بین ویژگی ها یا نویز داده مربوط است.

شکل ۹ - نمودار شیب وابستگی جزئی (دی پی دی) برای مدل رندوم فارست (بالا) و ایکس جی بوست (پایین) در پیش بینی عملکرد گندم مشهد

Figure 9 – SHAP Partial Dependence (DPD) plots for the Random Forest model (top) and XGBoost model (bottom) in predicting wheat yield in Mashhad

افزایش شاخص خشکی در بازه ۸/۵ تا حدود ۱۰/۵، اثر منفی چندانی ندارد، حتی گاهی عملکرد اندکی بیشتر هم می شود، اما پس از حدود ۱۰/۵، روند تغییر ناگهانی شده و با افزایش مقدار شاخص شدت فصلی بودن درجه حرارت به بیش از ۱۱/۵، عملکرد گندم حدود ۳۰۰ کیلوگرم در هکتار افت می کند که این یک نقطه آستانه بحرانی است که از آن به بعد خشکی به طور محسوس به عملکرد آسیب می زند. یافته ها تأیید می کنند که تعادل در گرما (دمای کمینه روزانه)، شاخص خشکی و شرایط مناسب آبی (تعداد دفعات وقوع بارندگی طی فصل رشد) برای دستیابی به عملکرد بهینه گندم در مشهد ضروری هستند. همچنین وجود خشکی شدید (شاخص خشکی) یک تهدید محسوب می شود.

نتیجه گیری: در مطالعات متعدد بیان شده است که مدل ایکس جی بوست به ویژگی های خاص تر و پیچیده تر مانند درجه روز رشد توجه دارد، و می تواند تعاملات بیشتری بین ویژگی ها را مدل سازی کند، اما برای شهرستان مشهد این چنین نبود. این نمودارها به کارشناسان زراعت کمک می کنند تا دلیل تصمیم گیری مدل ها را بهتر درک کنند و از آن برای بهینه سازی کشت و مدیریت مزرعه در سال های آینده بهره ببرند. نمودارهای تکمیلی برای سایر شهرستان ها تولید شده و بنا به درخواست در دسترس علاقمندان قرار می گیرد.

گزارش شده است که الگوریتم رندوم فارست در ارزیابی توان اکولوژیک کاربری جنگلداری در حوزه آبخیز کن (استان تهران)، توان بسیار بالایی در پیش بینی مناطق مستعد از خود نشان داد و متغیرهای عمق خاک، بارندگی در فصل رویش، ارتفاع، بافت خاک، شیب و جهات به ترتیب دارای اهمیت از یاد به کم بودند (Oghnoum et al., 2019). در بکارگیری مدل رگرسیونی جنگل تصادفی به منظور برآورد زیتوده روی زمین جنگل با استفاده از تصاویر ماهواره ای، مشخص شد که شاخص های RVI، NDVI، GNDVI و DVI اهمیت بیشتری در ارائه مدل برآورد زیتوده داشتند. ضریب تبیین این مدل ۸۰٪ و جذرمیانگین مربعات خطا برابر با ۲۸/۷ گزارش شد (Gheysabeigi et al., 2024).

ارزیابی و تعیین اعتبار

به منظور تحلیل عمیق تر و مقایسه دقیق تر دقت دو الگوریتم در پیش بین عملکرد گندم، چهار معیار ارزیابی مدل ها به تفکیک برای ۱۹ شهرستان، و همچنین میانگین معیارهای ارزیابی دو الگوریتم، در جدول ۵ آورده شده اند. ترتیب شهرستان ها بر مبنای معیارهای ارزیابی، در هر دو الگوریتم و نیز میانگین آنها، از زیاد به کم، مرتب شده اند.

- **جذرمیانگین مربعات خطا:** هرچه این مقدار کمتر باشد، مدل پیش بینی دقیق تری دارد. درصد تفاوت برای RMSE نشان دهنده این است که کدام مدل به طور متوسط خطای بزرگتری دارد. برای بیشتر شهرستان ها، مدل ایکس جی بوست خطای بالاتری دارد. در این بین، چند مورد وجود دارد که این مدل عملکرد بهتری نشان داده است (مثل شهرستان های خاف، مشهد، رشتخوار و تایباد).

جدول ۵- چهار معیار ارزیابی دو الگوریتم رندوم فارست و ایکس جی بوست در پیش بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی به تفکیک شهرستان ها

Table 5 – Four evaluation metrics of the Random Forest and XGBoost algorithms in predicting wheat yield in Khorasan Razavi province, broken down by county

County	R ² (XGB)	R ² (RF)	RMSE (XGB)	RMSE (RF)	MAE (XGB)	MAE (RF)	d (XGB)	d (RF)
Torbat-E-Jam	0.13	0.34	269.36	312.61	211.48	308.78	0.77	0.71
Neyshabur	0	0.33	377.91	343.82	298.37	232.39	0.78	0.59
Mahvelat	0	0.16	481	344.22	441.6	329.94	0.71	0.69
Fariman	0	0.07	205.41	314.79	175.52	253.8	0.62	0.75
Bardeskan	0	0.05	387.03	187.69	341.11	149.23	0.6	0.8
Chenaran	0	0.05	410.79	281.64	317.07	202.42	0.59	0.62
Kashmar	0	0	472.61	217.93	424.28	164.5	0.51	0.56
Gonabad	0	0	683.93	444.72	579.88	372.6	0.46	0.55
Taybad	0	0	455.4	521.03	380.93	473.99	0.44	0.52
Mashhad	0	0	223.05	454	167.03	350.58	0.43	0.51
Torbat-E	0	0	786.2	581.33	685.32	505.85	0.39	0.47
Daregaz	0	0	678.69	432.65	484.36	388.38	0.38	0.44
Sabzevar	0	0	465.75	345.44	311.6	234.95	0.35	0.44
Khalil Abad	0	0	247.96	141.19	221.54	125.68	0.33	0.37
Quchan	0	0	943.99	667.65	797.74	622.39	0.25	0.36
Roshtkhar	0	0	515.13	352.85	415.8	285.01	0.2	0.18
Sarakhs	0	0	663.58	622.78	551.74	532.25	0.08	0.11
Kalat-E-Nader	0	0	464.9	609.82	413.58	450.16	0.06	0.1
Khaf	0	0	619.28	331.28	534.82	315.66	0.02	0.1
Mean	0.0068	0.0526	492.21	395.13	408.09	331.5	0.4194	0.4668

توضیح: مقایسه هر دو مدل در شهرستان ها بر اساس معیارهای ارزیابی مقدار R^2 و d مدل رندوم فارست انجام گرفته است (مقادیر شاخص ها صعودی و ترتیب اهمیت شهرستان ها نزولی مرتب شده است).

Note: The comparison of both models in the counties is based on the evaluation metrics of R^2 and d for the Random Forest model (the index values are ordered in ascending order, and the counties are arranged in descending order of importance)

- **ضریب تبیین:** این مقدار نشان دهنده میزان تطابق پیش بینی ها با داده های واقعی است و هر چه این مقدار به یک نزدیک تر باشد، مدل بهتر عمل کرده است. درصد تفاوت در R^2 نشان دهنده این است که مدل ها چقدر در تطبیق داده ها موفق بوده اند. مدل رندوم فارست در شش شهرستان مقدار ضریب تبیین بالاتری دارد. این موضوع نشان می دهد که این مدل در بیشتر موارد توانسته است توضیح دهنده بهتری برای داده ها باشد. وجود مقادیر صفر در ستون های ضریب تبیین، در نتیجه نرمال سازی این مقادیر ضریب تبیین حاصل شده است. نرمال سازی ضرایب تبیین در برخی موارد خاص مثل برخی مدل های رگرسیون غیرخطی یا رندوم فارست، امری معمول است.
- **میانگین قدرمطلق خطا:** نشان دهنده خطای مطلق پیش بینی است، هر چه کمتر باشد، مدل بهتر است. برای MAE ، در پانزده شهرستان ها مدل رندوم فارست عملکرد بهتری دارد، که نشان دهنده این است که این مدل توانسته است پیش بینی های دقیق تری انجام دهد.

○ **شاخص توافق و یلموت** نیز برای اندازه گیری تطابق پیش‌بینی‌ها با مقادیر واقعی استفاده می‌شود و هرچه به ۱ نزدیک‌تر باشد، مدل بهتر است. شاخص d برای ارزیابی دقت مدل در شبیه‌سازی داده‌ها مفید است. رندوم فارست در پانزده شهرستان شامل بردسکن، سرخس، تربت جام، رشتخوار، نیشابور، مه ولات، کاشمر و گناباد امتیاز بالاتری دارد، که نشان‌دهنده دقت بیشتر در پیش‌بینی است.

تعیین الگوریتم برتر در هر شهرستان بر اساس معیارهای ارزیابی و رتبه بندی شهرستان‌ها: مدل بهتر برای هر شهرستان با استفاده از میانگین چهار معیار ارزیابی هر مدل تعیین شد (جدول ۶). این مقایسه نشان می‌دهد که کدام مدل در پیش‌بینی دقیق‌تر عملکرد کندم در هر شهرستان عمل کرده است. طبق تحلیل انجام‌شده، مدل رندوم فارست به عنوان مدل برتر برای اکثر شهرستان‌ها شناخته شده است. این موضوع به وضوح در شهرستان‌هایی که رندوم فارست امتیاز بهتری نسبت به ایکس‌جی‌بوست کسب کرده است، مشاهده می‌شود. مدل ایکس‌جی‌بوست در چند شهرستان خاص، مانند بردسکن، مشهد، درگز و سرخس، امتیاز بهتری نسبت به رندوم فارست داشته است. این تفاوت‌ها ممکن است به ویژگی‌های خاص داده‌های این شهرستان‌ها، مانند توزیع متفاوت داده‌ها یا پیچیدگی‌های خاص این مناطق، برگردد. برای شش شهرستان شامل کاشمر، چناران، خاف، مه ولات، کلات نادر، رتبه‌ها در هر دو مدل مشابه بود (۳۱/۵ درصد کل شهرستان‌ها) (جدول ۶). در هفت شهرستان شامل خایا آباد، سبزوار، تربت جام، رشتخوار، نیشابور، گناباد و تربت حیدریه، مدل رندوم فارست امتیازهای بیشتری نسبت به مدل ایکس‌جی‌بوست داشت. شهرستان‌های رتبه‌های اول تا پنجم بر اساس میانگین معیارهای ارزیابی دو الگوریتم، همان شهرستان‌های رتبه‌های یک تا پنج در هر دو مدل بود (جدول ۶). متوسط‌های جذرمیانگین مربعات خطا و میانگین قدرمطلق خطا در مدل برنده عموماً کمتر است. برای مثال در شهرستان بردسکن، جذرمیانگین مربعات خطا در مدل رندوم فارست برابر با ۱۸۷/۶ و در ایکس‌جی‌بوست برابر با ۲۰۵/۴ است که به وضوح اختلاف را نشان می‌دهد. در شهرستان‌هایی که ایکس‌جی‌بوست برتر بوده (مثل مشهد، رتبه ششم در برابر رتبه چهاردهم در رندوم فارست، مقدارهای آر ام اس ای تقریباً برابر و میانگین قدرمطلق خطا در مدل ایکس‌جی‌بوست اندکی کمتر است (۴۱۰/۷ در برابر ۴۵۴)، که حاکی از پیش‌بینی کمتر خطا توسط ایکس‌جی‌بوست در داده‌های آن شهرستان است. شاخص توافق و یلموت که شباهت پیش‌بینی به مشاهدات را می‌سنجد، در مدل برنده (رندوم فارست) بالاتر است. در مه ولات مقدار d برای رندوم فارست برابر ۰/۶۹ و برای ایکس‌جی‌بوست برابر ۰/۵۱ است؛ این تفاوت نشان می‌دهد که رندوم فارست در آن ناحیه خطای پیش‌بینی کمتر داشته و الگوهای مشاهداتی را بهتر بازتولید می‌کند. در مناطقی که پراکندگی داده زیاد است (نقاطی با جذرمیانگین مربعات خطای بالا، شامل همه شهرستان‌ها به جز خاف، مشهد، تایباد، و سرخس) رندوم فارست معمولاً پایدارتر است و خطای کمتری ثبت می‌کند. ایکس‌جی‌بوست در مناطقی با توزیع پیچیده‌تر و نویز کمتر (مثل مشهد، درگز، تایباد، و سرخس) توانسته کمی بهتر یا برابر با رندوم فارست عمل کند. این تحلیل نشان می‌دهد که علی‌رغم پتانسیل بالای ایکس‌جی‌بوست در موارد خاص، مدل رندوم فارست در اغلب شهرستان‌ها نتایج بهتری از نظر دقت پیش‌بینی (R^2)، کاهش خطا (RMSE/MAE) و شباهت به مشاهدات (Willmott's d) ارائه کرده است. این تفاوت در عملکرد ممکن است ناشی از نحوه یادگیری و ویژگی‌های مدل‌ها باشد که در برخی موارد، رندوم فارست قادر است روابط پیچیده‌تری را شبیه‌سازی کند (Khodjaev et al., 2025). به منظور بهبود کلی، توصیه می‌شود بر روش‌های ترکیبی^۱ یا تنظیم دقیق پارامترها^۲ تمرکز شود تا بیش‌برازش در ایکس‌جی‌بوست و کم‌برازش احتمالی در رندوم فارست کاهش یابد.

جدول ۶- رتبه بندی شهرستان‌ها از نظر دقت و توان مدل بهینه شده بر اساس معیارهای ارزیابی و تعیین اعتبار در دو مدل رندوم فارست، ایکس‌جی‌بوست و میانگین آنها (رتبه در سمت چپ شهرستان آورده شده)

¹ Ensemble

² Tuning

Table 6 – Ranking of counties based on the accuracy and performance of the optimized model according to evaluation metrics and validation in the two models, Random Forest, XGBoost, and their average (rank listed on the left side of the county)

Avg Rank Counties	XGB Counties	RF Rank Counties
1 Khalil Abad	2 Khalil Abad	1 Khalil Abad
2 Bardaskan	1 Bardaskan	2 Bardaskan
3 Kashmar	3 Kashmar	3 Kashmar
4 Chenaran	4 Chenaran	4 Chenaran
5 Fariman	5 Fariman	5 Fariman
6 Sabzevar	8 Sabzevar	7 Sabzevar
7 Khaf	10 Khaf	10 Khaf
8 Mashhad	6 Mashhad	12 Mashhad
9 Torbat-E-Jam	12 Torbat-E-Jam	8 Torbat-E-Jam
10 Roshtkhar	13 Roshtkhar	9 Roshtkhar
11 Mahvelat	11 Mahvelat	11 Mahvelat
12 Daregaz	9 Daregaz	14 Daregaz
13 Tavbad	7 Tavbad	15 Tavbad
14 Nevshabur	15 Nevshabur	6 Nevshabur
15 Gonabad	17 Gonabad	13 Gonabad
16 Kalat-E-Nader	16 Kalat-E-Nader	16 Kalat-E-Nader
17 Sarakhs	14 Sarakhs	18 Sarakhs
18 Ouchan	18 Ouchan	19 Ouchan
19 Torbat-E Hevdariveh	19 Torbat-E Hevdariveh	17 Torbat-E Hevdariveh

مقادیر ضریب تبیین برابر با صفر، به طور طبیعی به دلیل ضعف مدل در پیش‌بینی داده‌هاست. سورت کردن بر اساس ضریب تبیین و شاخص توافق کمک می‌کند که مدل‌هایی که به ترتیب بیشترین دقت پیش‌بینی را دارند و عملکرد خوبی در مقایسه با داده‌های واقعی دارند، در صدر قرار بگیرند. به منظور تصمیم‌گیری بهتر در خصوص استفاده از نوع مدل در هر شهرستان، در ستون آخر زیر عنوان مدل برتر، شهرستان‌ها بر اساس میانگین هر چهار معیار ارزیابی در هر دو الگوریتم، مرتب شدند. با این روش، با استفاده از میانگین مدل‌های دقیق‌تر و معتبرتر برای هر شهرستان، شهرستان‌ها از بهترین تا ضعیف‌ترین در ستونب مجزا در جدول ۶ قرار گرفتند.

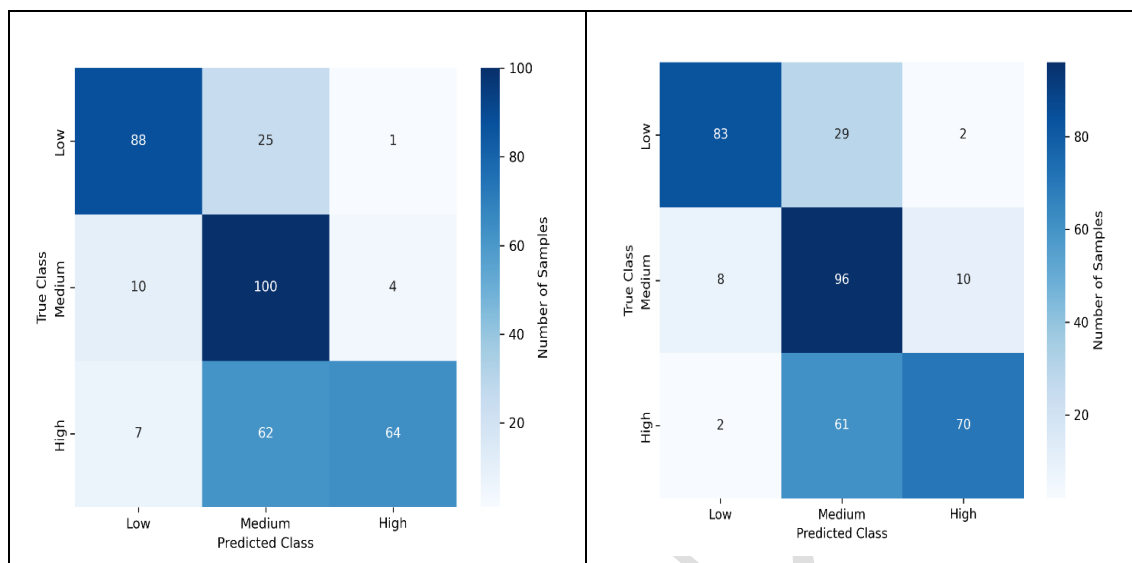
مقایسه و ارزیابی مدل‌های یادگیری ماشین در طبقه‌بندی عملکرد گندم با استفاده از معیارهای دقت و بازیابی

ابتدا داده‌های خام هر شهرستان به تفکیک سال خوانده شده و مدل‌های ذخیره‌شده با استفاده از کتابخانه جولیبا^۱ بارگذاری شدند. داده‌های آب‌وهوایی، اقلیمی و اکوفیزیولوژیک به عنوان ورودی مدل‌ها استفاده گردید و پس از آموزش، عملکرد مدل‌ها با شاخص‌های مختلف ارزیابی شد. در این مطالعه، دو الگوریتم یادگیری ماشین شامل رندوم‌فارست و ایکس‌جی‌بوست برای پیش‌بینی عملکرد گندم در سطح شهرستان‌ها توسعه داده شد. مقدار عملکرد ابتدا به صورت عددی با استفاده از رگرسیون پیش‌بینی گردید و سپس با استفاده از صدک‌های آماری به سه کلاس مجزا تقسیم شد:

- ضعیف (Low): صدک ۰ تا ۳۳؛ متوسط (Medium): صدک ۳۳ تا ۶۶؛ خوب (High): صدک ۶۶ تا ۱۰۰

^۱ joblib

این طبقه‌بندی بر اساس مقادیر واقعی و همچنین مقادیر پیش‌بینی شده برای هر شهرستان انجام شده است. نتایج این طبقه‌بندی در قالب ماتریس درهم‌ریختگی (confusion matrix) برای هر مدل ارائه گردیده است (شکل ۸).

شکل ۸- ماتریس درهم‌ریختگی الگوریتم رندوم فارست (سمت راست) و ایکس‌جی‌بوست (سمت چپ) در طبقه‌بندی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی

Figure 8 – Confusion matrix of the Random Forest algorithm (right) and XGBoost algorithm (left) in classifying wheat yield in Khorasan Razavi province

در ماتریس ایکس‌جی‌بوست، مقادیر قطر اصلی (مقادیرهای صحیح) بسیار بیشتر هستند و در نتیجه ماتریس متراکم‌تر روی قطر است. در ماتریس رندوم فارست، خطاهای بیشتری در خارج از قطر اصلی دیده می‌شود که به معنی طبقه‌بندی اشتباه بالاتر است. مقایسه این دو مدل بر اساس امتیاز کلی مدل‌ها که نشان‌دهنده عملکرد کلی هر مدل در پیش‌بینی عملکرد گندم برای شهرستان‌های مختلف است، صورت می‌گیرد. این امتیاز به‌طور خاص به شبیه‌سازی عملکرد مدل در مجموع شهرستان‌ها توجه دارد و بر اساس معیارهای مشخصی مانند دقت کلی، دقت مثبت یا طبقه‌ای، بازیابی، و امتیاز اف‌وان مدل در پیش‌بینی شهرستان‌های خاص محاسبه می‌شود (جدول ۷).

جدول ۷- خلاصه دقت (Accuracy)، دقت مثبت (Precision)، بازیابی (Recall) و امتیاز اف‌وان برای دو الگوریتم طبقه‌بندی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی

Table 7 – Summary of Accuracy, Precision, Recall, and F1 score for the two algorithms in classifying wheat yield in Khorasan Razavi province

مدل Model	دقت (%Accuracy)	دقت مثبت (%Precision)	بازیابی (%Recall)	F1-Score (%)
رندوم فارست Random Forest	68.9	78.0	68.9	67.7
ایکس‌جی‌بوست XGBoost	69.8	73.8	69.8	66.8

اعتبار سنجی: هر دو مدل ایکس‌جی‌بوست و رندوم فارست در پیش‌بینی عملکرد شهرستان‌ها قابل اعتماد هستند، با این تفاوت که ایکس‌جی‌بوست به‌طور کلی کلاس‌های عملکرد را با دقت بالاتری تفکیک کرده است. با این حال، مدل ایکس‌جی‌بوست به‌طور کلی دقت بالاتری را نسبت به رندوم فارست ارائه داده است (۶۹/۸ درصد در برابر ۶۸/۹ درصد)، که نشان‌دهنده توانایی

بیشتر این مدل در شناسایی صحیح کلاس‌های عملکرد می‌باشد. این نتیجه منطقی به نظر می‌رسد، زیرا ایکس‌جی‌بوست با بهره‌گیری از تکنیک‌های بوستینگ، توانایی بیشتری در مدل‌سازی الگوهای پیچیده و اصلاح خطاهای مدل‌های ضعیف‌تر دارد. مقایسه شاخص‌های کلیدی نیز تفاوت‌هایی را بین این دو مدل نشان می‌دهد:

مقایسه دقیق‌تری از معیارهای دقت، دقت طبقه‌ای، و بازیابی برای هر مدل می‌تواند به درک بهتر نقاط قوت و ضعف هر مدل کمک کند. در این تحقیق، عملکرد بیشتر شهرستان‌ها با ایکس‌جی‌بوست پیش‌بینی شده‌اند، اما در برخی موارد خاص، رندوم فارست عملکرد بهتری نشان داده است که می‌تواند به نوع داده‌ها و ویژگی‌های آن‌ها بستگی داشته باشد.

۱. **دقت یا صحت** ایکس‌جی‌بوست با دقت کلی ۶۹/۸ درصد عملکرد بهتری نسبت به رندوم فارست (۶۸/۹ درصد) دارد. فقط درصد درست پیش‌بینی شده‌ها را می‌سنجد و اگر داده‌ها نامتوازن باشند (مثلاً کلاس‌های زیاد با هم فرق داشته باشند)، می‌تواند گمراه‌کننده باشد.

۲. **دقت مثبت یا دقت طبقه‌ای** برخلاف دقت کلی، در این شاخص، رندوم فارست عملکرد بهتری از خود نشان داده است ۷۸ درصد در برابر ۷۳/۸ درصد). این بدان معناست که رندوم فارست نسبت به ایکس‌جی‌بوست در کاهش خطاهای مثبت کاذب^۱ موفق‌تر بوده است. دقت مثبت، دقت پیش‌بینی کلاس مثبت را نشان می‌دهد (چند درصد پیش‌بینی‌های مثبت درست بودند).

۳. **بازیابی** درصد نمونه‌های مثبت واقعی که مدل به درستی شناسایی کرده است. این معیار نشان می‌دهد که مدل چه مقدار از کل نمونه‌های مثبت را شناسایی کرده است. به عبارت دیگر، بازیابی به طور خاص به درصدی از نمونه‌های مثبت واقعی که به درستی توسط مدل شناسایی شده‌اند، اشاره دارد. به عبارت ساده‌تر، بازیابی به مدل می‌گوید که از تمامی نمونه‌های که باید به کلاس مثبت تعلق داشته باشند، چه مقدار توسط مدل به درستی شناسایی شده‌اند.

$$\text{Recall} = TP / (TP + FN)$$

فرمول بازیابی به این صورت است:

که در آن TP^2 نشان‌دهنده تعداد نمونه‌هایی که مدل به درستی به عنوان مثبت شناسایی کرده است. FN^3 تعداد نمونه‌هایی که مدل به اشتباه به عنوان منفی شناسایی کرده است، در حالی که باید مثبت می‌بودند. در نتیجه، بازیابی بالا به معنای این است که مدل به خوبی قادر است نمونه‌های مثبت را شناسایی کند، اما ممکن است همراه با اشتباهاتی (FN) باشد. به این ترتیب، بازیابی می‌تواند در برخی موارد از دقت بالاتر اهمیت بیشتری پیدا کند، به خصوص زمانی که اشتباه در شناسایی نمونه‌های مثبت پیامدهای جدی‌تری داشته باشد.

هر دو مدل در بازیابی کلاس‌های صحیح عملکرد مشابهی دارند، اما ایکس‌جی‌بوست با مقدار ۶۹/۸ درصد اندکی بهتر از رندوم فارست (۶۸/۹ درصد) عمل کرده است. این شاخص نشان‌دهنده توانایی مدل در شناسایی نمونه‌های واقعی هر کلاس است.

۴. **امتیاز اف-وان**، ترکیبی از دقت مثبت و بازیابی است که میانگینی متوازن از این دو معیار را می‌دهد و در مسائل کلاس‌بندی مفید واقع می‌شود. رندوم فارست با مقدار ۶۷/۷ درصد اندکی بهتر از ایکس‌جی‌بوست (۶۶/۸ درصد) بود، که بیانگر تعادل بهتر بین دقت و بازیابی در این مدل است. بهترین شاخص است وقتی که داده‌ها نامتوازن باشند یا هم خطاهای مثبت و هم منفی اهمیت داشته باشند.

به طور کلی، اگرچه ایکس‌جی‌بوست از نظر دقت کلی کمی برتر است، اما رندوم فارست در دقت طبقه‌ای و امتیاز اف-وان عملکرد قابل توجهی دارد. این تفاوت‌ها می‌توانند ناشی از ویژگی‌های داده‌ها، نوع توزیع کلاس‌ها، یا حساسیت مدل‌ها نسبت به ویژگی‌های خاص باشند. بنابراین انتخاب نهایی مدل باید با در نظر گرفتن هدف‌هایی مدل، نوع کاربرد و پیامدهای هر نوع خطا انجام شود. به

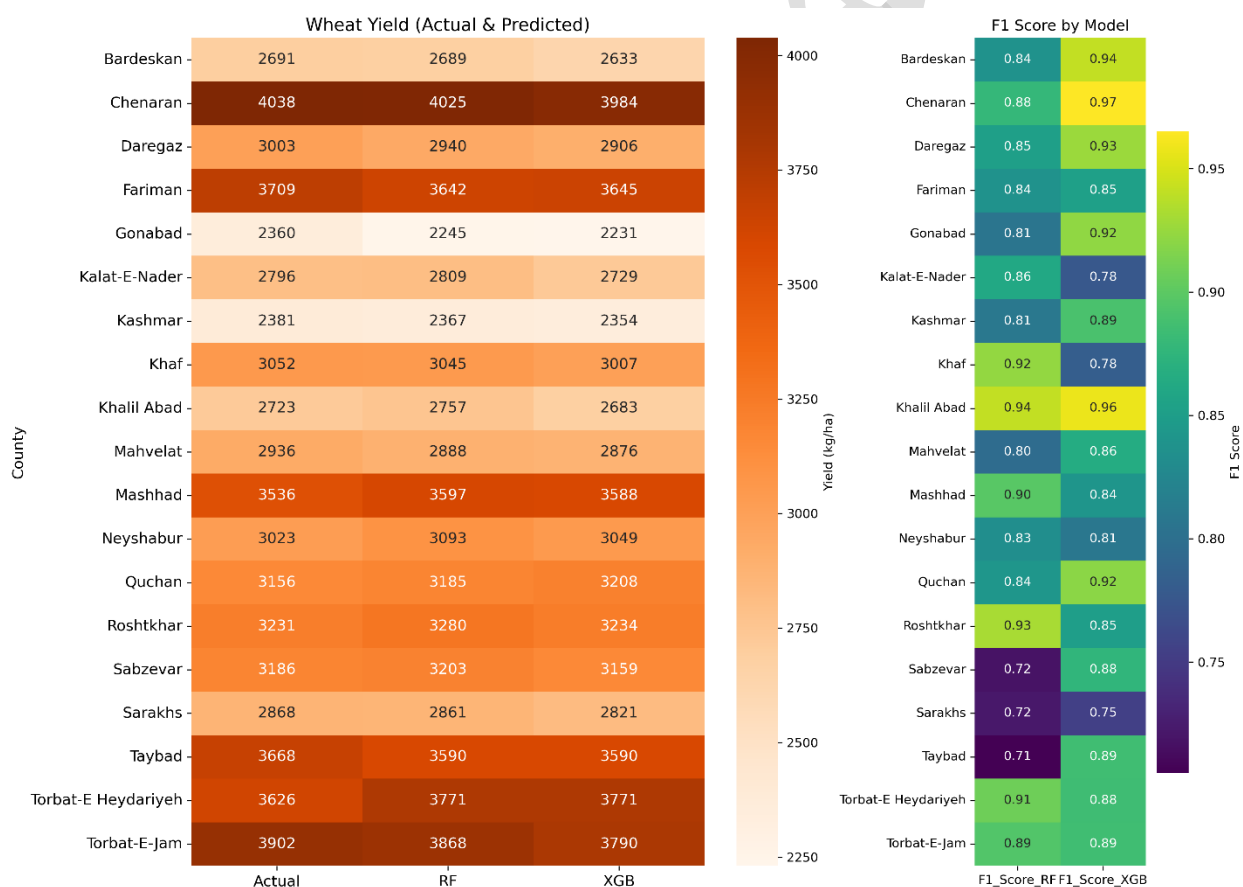
¹ False Positives

² True Positives

³ False Negatives

عنوان مثال، در شرایطی که هدف کاهش هشدارهای اشتباه یا پیش‌بینی‌های نادرست مثبت است، مدلی با دقت بالاتر مانند رندوم‌فارست ترجیح داده می‌شود. اما اگر هدف شناسایی کامل‌تر تمامی موارد واقعی باشد، مدلی با بازیابی بالاتر مانند ایکس‌جی‌بوست می‌تواند مفیدتر باشد. افزون بر این، میزان پیچیدگی مدل، زمان آموزش، و نیاز به تنظیم پارامترها نیز باید در تصمیم‌گیری لحاظ شود. رندوم‌فارست عموماً ساختار ساده‌تری دارد و به تنظیمات کمتری نیاز دارد، در حالی که ایکس‌جی‌بوست گرچه پیچیده‌تر و زمان‌برتر است، اما پتانسیل بیشتری برای استخراج الگوهای دقیق‌تر در داده‌های پیچیده دارد. در نهایت، ارزیابی عملکرد مدل‌ها باید همیشه در بستر کاربرد واقعی و با توجه به نیازهای تصمیم‌گیری انجام گیرد، چرا که یک مدل از نظر آماری بهتر ممکن است در عمل کاربرپذیری کمتری داشته باشد.

در شکل ۹، اف‌وان-اسکور دو مدل برای تمام شهرستان‌ها نشان داده شده، تا تحلیل عمیق‌تر را ممکن سازد. مطابق این شکل، مدل رندوم‌فارست در پیش‌بینی عملکرد گندم شهرستان‌های بردسکن، چناران، درگز، گناباد، کلات نادر، کاشمر، خاف، خلیل‌آباد، مه‌ولات، مشهد، نیشابور، رشتخوار، سبزوار، سرخس، و تربت جام بهتر از ایکس‌جی‌بوست عمل کرده است. مدل ایکس‌جی‌بوست در پیش‌بینی عملکرد گندم تنها دو شهرستان فریمان (با اختلاف سه کیلوگرم)، و قوچان بهتر از رندوم‌فارست عمل کرد. برای دو شهرستان تربت حیدریه و تایباد پیش‌بینی دو مدل عیناً یکسان بود. مقایسه مقادیر اف‌وان-اسکور، (شکل ۹) نشان می‌دهد که این مقادیر برای هر دو مدل بسیار نزدیک بوده‌اند، و برای مدل ایکس‌جی‌بوست اندکی بیشتر بوده است، به عبارت دیگر پیش‌بینی‌های این مدل به مقادیر واقعی عملکرد نزدیک‌تر بودند.

شکل ۹- مقادیر عملکرد گندم واقعی و پیش‌بینی شده توسط رندوم‌فارست و ایکس‌جی‌بوست در استان خراسان رضوی به همراه امتیاز اف‌وان برای هر مدل و شهرستان

Figure 9 – Actual and predicted wheat yield values by Random Forest and XGBoost in Khorasan Razavi province, along with the F1 score for each model and county

تحلیل خطا و محدودیت‌های دو الگوریتم در طبقه‌بندی عملکرد گندم

در هر دو مدل، برچسب‌های واقعی و پیش‌بینی شده در سه‌کلاس پایین، متوسط و بالا طبقه‌بندی شده‌اند. نتایج بیشتر به منظور مقایسه دو مدل در جدول ۸ آورده شده است. در رندوم‌فارست، بیشترین اشتباهات مربوط به جابه‌جایی از «High» به «Medium» و از «Low» به «Medium» است و تنها دو مرتبه برچسب «High» مستقیماً به «Low» یا برعکس تغییر یافت که نشان‌دهنده پراکندگی نسبتاً زیاد در مرزهای مجاور کلاس‌ها است. خطاهای طبقه‌بندی به نسبت زیاد دیده می‌شود. به‌ویژه در برخی سال‌ها، پیش‌بینی از Medium به Low یا از High به Medium تغییر کرده است. پراکندگی بین کلاس‌های پیش‌بینی شده نسبت به واقعیت زیاد است.

ایکس‌جی‌بوست با بهبود جزئی در دقت کلی و کاهش چشمگیر اشتباهات «Medium→High» و «Low→High»، توانسته مرزهای میانی را دقیق‌تر تشخیص دهد؛ ولی در عوض اندکی اشتباهات شدید (High→Low) را افزایش داده است. به‌طور خاص، در مدل رندوم‌فارست موارد متعددی وجود داشت که شهرستان‌های با عملکرد ضعیف به اشتباه در کلاس متوسط یا حتی خوب قرار گرفتند. این موضوع در ایکس‌جی‌بوست با شدت کمتری مشاهده شد و نشان‌دهنده قدرت بیشتر این مدل در یادگیری الگوهای پیچیده‌تر از داده‌هاست. مدل رندوم‌فارست مناسب شرایطی است که داده‌ها کمی نویزدار یا پیچیده باشند، چون درخت‌های تصادفی می‌توانند روی ویژگی‌های متفاوت تمرکز کنند. مدل ایکس‌جی‌بوست به خاطر مکانیزم بوستینگ، توانسته بهتر الگوهای دقیق‌تر را یاد بگیرد و رکورد بهتری ثبت کند.

جدول ۸- تحلیل خطاهای دو الگوریتم رندوم فارست و ایکس جی بوست در پیش‌بینی طبقه عملکرد گندم در استان

خراسان رضوی

Table 8 – Error analysis of the two algorithms, Random Forest and XGBoost, in predicting wheat yield classification in Khorasan Razavi province

معیار / الگوی اشتباه	رندوم‌فارست	ایکس‌جی‌بوست
دقت کلی (Accuracy)	68.98 %	69.81 %
میانگین F1 Score	0.678	0.668
میانگین Precision	0.780	0.738
میانگین Recall	0.690	0.698
تعداد اشتباه High → Medium	61	62
تعداد اشتباه Low → Medium	29	25
تعداد اشتباه Medium → High	10	4
تعداد اشتباه Medium → Low	8	10
تعداد اشتباه High → Low	2	7
تعداد اشتباه Low → High	2	1

نکات مهم و پیشنهاد: ایکس‌جی‌بوست: کاهش قابل توجه «Medium→High» و «Low→High»؛ اندکی دقت کلی بالاتر؛ افزایش اشتباهات شدید «High→Low». رندوم‌فارست: امتیاز اف-وان و دقت مثبت بالاتر؛ اشتباهات شدید کمتر؛ پراکندگی بیشتر در اشتباهات بین کلاس‌های مجاور. اگر اولویت، تفکیک دقیق مرزهای میانی (کاهش خطاهای جابه‌جایی مجاور) و حداکثر دقت کلی است، ایکس‌جی‌بوست مناسب‌تر است. اگر اولویت، دستیابی به امتیاز اف-وان و دقت مثبت بالاتر و کاهش اشتباهات شدید باشد، رندوم‌فارست گزینه‌ی بهتری است. نتایج حاکی از آن است که در طبقه‌بندی کلاس‌های عملکرد گندم، مدل رندوم‌فارست با مدل ایکس‌جی‌بوست تفاوت محسوسی ندارد، بنابراین بهبود عملکرد

ایکس جی بوست به دلیل خود مدل است نه تغییر در توزیع داده‌ها. به طور کلی، اگر هدف طبقه‌بندی بهتر عملکرد گندم آبی در شرایط اقلیمی استان خراسان رضوی به سه طبقه (کلاس) باشد، ایکس جی بوست انتخاب بسیار بهتری نسبت به رندوم فارست است و در صورت وجود منابع محاسباتی کافی، به کارگیری آن توصیه می‌شود.

۳- تحلیل عملکرد مدل‌ها بر اساس خوشه‌های مکانی شهرستان‌ها

برای بررسی دقیق‌تر عملکرد مدل‌های یادگیری ماشین در مناطق مختلف، شهرستان‌ها بر اساس شباهت‌های مکانی و اقلیمی به سه خوشه تقسیم شدند (شکل ۱۰). این خوشه‌بندی به کمک الگوریتم‌های تحلیل خوشه‌ای و بر پایه‌ی ویژگی‌های مکانی انجام شده است (مطالعات اقلیمی با استفاده از نقشه‌های جهانی به‌روزشده کوپن-گایگر (Peel et al., 2007) بر این تفکیک اقلیمی تأکید دارند):

- خوشه‌ی اول (جنوب و شرق استان؛ اقلیم بسیار خشک با تغییرات دمایی زیاد و دوره رشد بسیار گرم و طولانی) شهرستان‌های بردسکن، خلیل‌آباد، مه‌ولات و سرخس قرار دارند که در همه‌ی این شهرستان‌ها مدل رندوم فارست نسبت به ایکس جی بوست عملکرد بهتری ارائه داده است.
 - خوشه‌ی دوم (مرکز استان؛ اقلیم نیمه‌خشک تا نیمه‌مرطوب با تغییرات دمایی کم و دوره رشد خنک‌تر و کوتاه‌تر) شامل شش شهرستان چناران، فریمان، کلات‌نادر، مشهد، نیشابور و قوچان است که در چهار شهرستان چناران، کلات‌نادر، مشهد و نیشابور، رندوم فارست عملکرد برتر داشته است. در دو شهرستان فریمان و قوچان، ایکس جی بوست با اختلاف اندک (حدود ۳ کیلوگرم در فریمان) بهتر عمل کرده است.
 - خوشه‌ی سوم (غرب و جنوب غرب استان؛ اقلیم نیمه‌خشک گرم با تغییرات دمایی متوسط و دوره رشد نسبتاً گرم و طولانی) شامل ۹ شهرستان: درگز، گناباد، کاشمر، خاف، رشتخوار، سبزوار، تایباد، تربت‌جام و تربت‌حیدریه است که در در هفت شهرستان (درگز، گناباد، کاشمر، خاف، رشتخوار، سبزوار و تربت‌جام)، رندوم فارست دقت بالاتری نسبت به ایکس جی بوست نشان داد. در دو شهرستان تایباد و تربت‌حیدریه، هر دو مدل دقیقاً نتایج یکسانی ارائه داده‌اند.
- با توجه به نتایج خوشه‌بندی ناحیه‌های اقلیمی (سه خوشه) و ادغام آن با کلاس‌بندی عملکرد دو مدل در پیش‌بینی عملکرد گندم، و همچنین توجه به این نکته که مدل رندوم فارست در ۸۰ درصد کل شهرستان‌ها پیش‌بینی دقیق‌تری از مدل ایکس جی بوست ارائه داد، این مدل به عنوان گزینه‌ی مناسب‌تر برای تحلیل‌های آتی در حوزه‌ی پیش‌بینی عملکرد گندم بر مبنای ناحیه اقلیمی پیشنهاد می‌شود.

جدول ۹- مدل برتر در پیش‌بینی عملکرد گندم در استان خراسان رضوی بر مبنای خوشه‌بندی شهرستان‌ها در ناحیه‌های اقلیمی سه گانه

Table 9 – The best model for predicting wheat yield in Khorasan Razavi province based on the clustering of counties in the three climatic regions

City	Cluster	Better Model
Neyshabur	2	رندوم فارست RF
Chenaran	2	رندوم فارست RF
Quchan	2	ایکس جی بوست XGB
Gonabad	3	رندوم فارست RF
Torbat-e-Jam	3	رندوم فارست RF
Sabzevar	3	رندوم فارست RF
Roshtkhar	3	رندوم فارست RF
Daregaz	3	رندوم فارست RF

City	Cluster	Better Model
Bardaskan	1	رندوم فارست RF
Khalil Abad	1	رندوم فارست RF
Mahvelat	1	رندوم فارست RF
Sarakhs	1	رندوم فارست RF
Fariman	2	ایکس جی بوست XGB
Kalat-E-Nader	2	رندوم فارست RF
Mashhad	2	رندوم فارست RF
Torbat-E Heydarieh	3	Equal
Taybad	3	Equal
Khaf	3	رندوم فارست RF
Kashmar	3	رندوم فارست RF

۱ اقلیم بسیار خشک با تغییرات دمایی زیاد و دوره رشد بسیار گرم و طولانی.

۲ اقلیم نیمه خشک تا نیمه مرطوب با تغییرات دمایی کم و دوره رشد خنک تر و کوتاه تر.

۳ اقلیم نیمه خشک گرم با تغییرات دمایی متوسط و دوره رشد نسبتاً گرم و طولانی.

- 1 Hyper-arid climate with high temperature variations and a very hot and long growing season.
- 2 Semi-arid to semi-humid climate with low temperature variations and a cooler and shorter growing season.
- 3 Warm semi-arid climate with moderate temperature variations and a relatively warm and long growing season.

نتیجه گیری کلی

دو مدل پس از بهینه سازی با رگرسیونهای مربوط به خود، تفاوت قابل توجهی از نظر توان و دقت پیش بینی نداشتند، با اینحال، با توجه به عملکرد اندکی دقیق تر رندوم فارست، این مدل می تواند گزینه ای مناسب تر برای استفاده در سیستم های تصمیم گیری در حوزه کشاورزی باشد، به ویژه در شرایطی که شناسایی شهرستان های با عملکرد بالا (برای سرمایه گذاری یا الگوبرداری) یا شهرستان های با عملکرد پایین (برای مداخلات حمایتی) اهمیت داشته باشد، مدل رندوم فارست می تواند تصمیم گیری های بهتری فراهم کند.

قدردانی

بخشی از هزینه های این تحقیق توسط معاونت محترم پژوهش و فناوری دانشگاه فردوسی مشهد، در قالب طرح پژوهشی به شماره ۲/۶۴۲۶۴ مصوب ۱۴۰۴/۰۲/۲۱ تأمین شده است که به این وسیله قدردانی می شود. از جناب آقای مهندس مهدی سلطانی، دانش آموخته کارشناسی ارشد اگر واکولوژی، که بخش عمده داده های خام مورد نیاز را در اختیار قرار دادند، سپاسگزارم.

References

1. Aslan, M. F., Sabanci, K., & Aslan, B. (2024). Artificial intelligence techniques in crop yield estimation based on Sentinel-2 data: A comprehensive survey. Sustainability, 16(18), 8277. RePEc:gam:jsusta:v:16:y:2024:i:18:p:8277-d:1483971
2. Asseng, S., Ewert, F., Martre, P., Rötter, R. P., Lobell, D. B., Cammarano, D., et al. (2015). Rising temperatures reduce global wheat production. Nature Climate Change, 5(2), 143–147. <https://doi.org/10.1038/nclimate2470>
3. Belete, Y.S. 2024. Wheat Yield Prediction Based on Random Forest Method. Preprints.org (www.preprints.org) NOT PEER-REVIEWED Posted: 24 February 2025. <https://doi.org/10.20944/preprints202502.1837.v1>

4. Dhillon, M. S., Dahms, T., Kuebert-Flock, C., Rummler, T., Arnault, J., Steffan-Dewenter, I., & Ullmann, T. (2023). Integrating Random Forest and crop modeling improves the crop yield prediction of winter wheat and oil seed rape. *Frontiers in Remote Sensing*, 3, 1010978. <https://doi.org/10.3389/frsen.2022.1010978>
5. Everingham, Y., Sexton, J., Skocaj, D., Inman-Bamber, G. (2016) Accurate prediction of sugarcane yield using a random forest algorithm. *Agronomy Sustain Dev* 36(2): 1–9. <https://doi.org/10.1007/s13593-016-0364-z>
6. Farhadi, M., Bannayan, M., M.H. Fallah, Jahan, M. (2024). Identification of climatic and management factors influencing wheat's yield variability using AgMERRA dataset and DSSAT model across a temperate region. *Discover Life*, <https://doi.org/10.1007/s11084-024-09651-8>
7. Gheysarbeigi, S., Pir Bavaghar, M., Valipour, A. (1403). Forest Aboveground Biomass Estimation Using Satellite Imagery and Random Forest Regression Model. *Geography and Environmental Sustainability*, 14 (1): 85-100. DOI:10.22126/GES.2024.9971.2715
8. Hatfield, J. L., & Prueger, J. H. (2015). Temperature extremes: Effect on plant growth and development. *Weather and Climate Extremes*, 10, 4–10. <https://doi.org/10.1016/j.wace.2015.08.001>
9. IPCC, 2022. Sixth Assessment Report. Available Online at: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2022/04/AR6_Factsheet_April_2022.pdf
10. Jhajharia, K., Mathur, P., Jain, S., & Nijhawan, S. (2023). Crop yield prediction using machine learning and deep learning techniques. *Procedia Computer Science*, 218, 406–417. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.01.023>
11. Khodabandehloo, E., Azadbakht, M., Radiom, S., Ashourloo, D., Alimohammadi, A. (1400). Prediction of Wheat Fusarium Head Blight Severity by Using Random Forest. *Iranian Remote Sensing & GIS*, 13(4). 1-44.
12. Khodjaev, S., Bobojonov, I., Kuhn, L., Glauben, T. (2025). Optimizing machine learning models for wheat yield estimation using a comprehensive UAV dataset. *Modeling Earth Systems and Environment*, 11:15. <https://doi.org/10.1007/s40808-024-02188-9>
13. Krishnadoss, N., Ramasamy, L.K. (2024) Crop yield prediction with environmental and chemical variables using optimized ensemble predictive model in machine learning. *Environ Res Commun* 6(10): 101001. <https://doi.org/10.1088/2515-7620/ad7e81>
14. Monavar Sabegh, S., Zare Haghi, D., Samadianfard, S., Neishabouri, M.R., Mikaeili, F. (1402). Estimation of Daily Reference Evapotranspiration Using Random Forest Optimized by Genetic Algorithm. *Water and Soil Science*, 33(4): 33-53. DOI: 10.22034/ws.2021.48756.2449
15. Nayak, H.S., Silva, J.V., Parihar, C.M., Krupnik, T.J., Sena, D.R., Kakraliya, S.K., Jat, H.S., Sidhu, H.S., Sharma, P.C., Jat, M.L., et al. (2022). Interpretable machine learning methods to explain on-farm yield variability of high productivity wheat in Northwest India. *Field Crop. Res.* 2022, 287, 108640. <https://doi.org/10.1016/j.fcr.2022.108640>
16. Oghnoum, M., Fegghi, J., Makhdoum, M., Moghaddamnia, A., Etemad, V. (1398). Land capability evaluation of afforestation using Random Forest algorithm (Kan Watershed, Tehran). *Journal of Forest Research and Development*, 5(3): 387-403.
17. Pang, A., Chang, M.W., Chen, Y. (2022). Evaluation of Random Forest for Regional and Local-Scale Wheat Yield Prediction in Southeast Australia. *Sensors* 2022, 22, 717. <https://doi.org/10.3390/s22030717>
18. Peel, M. C., Finlayson, B. L., McMahon, T. A. (2007). *Updated world map of the Köppen–Geiger climate classification*. *Hydrology and Earth System Sciences*, 11(5): 1633–1644. <https://doi.org/10.5194/hess-11-1633-2007>
19. Remman SB, Lekkas AM (2021) Robotic lever manipulation using hindsight experience replay and shapley additive explanations. 2021 European Control Conference (ECC). <https://doi.org/10.23919/ecc54610.2021.9654850>
20. Roell, Y. E., Beucher, A., Møller, P. G., Greve, M. B., & Greve, M. H. (2020). Comparing a Random Forest based prediction of winter wheat yield to historical yield potential. *Agronomy*, 10(3), 3. <https://doi.org/10.3390/agronomy10030395>

21. Sadeghi, M., Ahmadi Nadoushan, M. (1400). Modeling Soil Nitrogen Using Remote Sensing, Regression and Random Forest Models. *Journal of Water and Soil Resources Conservation (WSRCJ)*, 11(2): 97-111. DOI: 10.30495/WSRCJ.2021.19216
22. Shahabi, S., Azarpira, F., Barzkar, A. (1399). Estimation of Daily and Weekly Evapotranspiration Using Hybrid Approaches of Soft Computing. *Iranian Journal of Irrigation and Drainage*, 5(14): 1550-1561.
23. Shen, Y., Mercatoris, B., Liu, Q., Yao, H., Li, Z., Chen, Z. (2024). Use Self-Training Random Forest for Predicting Winter Wheat Yield. *Remote Sens.*, 16, 4723. <https://doi.org/10.3390/rs16244723>
24. Si, Z., Qin, A., Liang, Y., Duan, A., & Gao, Y. (2023). A Review on Regulation of Irrigation Management on Wheat Physiology, Grain Yield, and Quality. *Plants*, 12(4), 692. <https://doi.org/10.3390/plants12040692>
25. Vieira, H. V., Bradford, B. Z., Osterholzer, A., Peirce, E. S., Cockrell, D., Peairs, F., et al. (2025). A new growing degree-day phenology model for wheat stem sawfly (Hymenoptera: Cephidae) in Colorado wheat fields. *PLoS ONE*, 20(4), e0320497. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0320497>
26. Slafer, G. A., Savin, R., Sadras, V. O., & Calderini, D. F. (2023). Wheat yield improvement: physiological and agronomic basis. *Field Crops Research*, 291, 108757. <https://doi.org/10.1016/j.fcr.2023.108757>
27. Soleimannejad, L., Bonyad, A.E., Naghdi, R., Latifi, H. (2018). Classification of quantitative attributes of Zagros forest using Landsat 8-OLI and Random Forest algorithm (Case study: protected area of Manesht forests). *Journal of Forest Research and Development*, 4(4): 415-434.
28. Soltani, M., Jahan, M., Yaghoubi, F. (2024). Evaluation of power and accuracy of AgMERRA and ERA5 dataset to simulate long term data for temperature and radiation in grat Khorasan province. (Under referee process)
29. Taiz, L., E. Zeiger, I. M. Moller, et al. (2018). *Fundamentals of plant physiology*. New York, USA: Oxford University. Press. ISBN 978160535790
30. Ting, K.M. (2011). Confusion Matrix. In: Sammut, C., Webb, G.I. (eds) *Encyclopedia of Machine Learning*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30164-8_157
31. Yaghoubi, F., Bannayanm, M., Asadi, G. (2020). Performance of predicted evapotranspiration and yield of rainfed wheat in the northeast Iran using gridded AgMERRA weather data. *International Journal of Biometeorology* 64:1519–1537 <https://doi.org/10.1007/s00484-020-01931-y>
32. Wang, Z., Li, S. (2002). Effects of water deficit and supplemental irrigation at different growing stages on uptake and distribution of nitrogen, phosphorus, and potassium in winter wheat. *Journal of Plant Nutrition and Fertilizers*, 8(3), 265–270. <https://doi.org/10.11674/zwyf.2002.0302>